

A historical cadastral map of the Pirkkanmaa area, showing land parcels, roads, and buildings. The map is color-coded with green and yellow. Overlaid on the map is the title 'pirkanmaan alta' in large, bold letters. The word 'pirkan' is black, 'maan' is green, and 'alta' is teal. A large black letter 'A' is also overlaid on the map, pointing to a specific location. In the bottom right corner, there is a dark grey box containing the number '15' in green and the text 'arkeologisia tutkimuksia' in white.

pirkan maan alta

15

arkeologisia
tutkimuksia

TOIMITUS | Vadim Adel ja Kreetta Lesell / Pirkanmaan maakuntamuseo

GRAAFINEN SUUNNITTELU JA TAITTO | Tuija Rikala / Vapriikki

KANNET | Etukansi: Osa Pirkkalankylän isojakokartasta (Daniel Hall 1768).
Kansallisarkisto. Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo / Teemu Tiainen
Takakansi: Kotolahti, jonka takana Tursiannotkon muinaisjäännösalue.
Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo / Vadim Adel
Kartta: Pirkkalankylä ja sen ympäristö Kuninkaan kartaston (1776–1805)
mukaan. Lähde: Alanen & Kepsu 1989

KÄÄNNÖKSET | Tomi Snellman ja kirjoittajat

JULKAISIJA | Tampereen museot – Pirkanmaan maakuntamuseo

PAINOPIIKKA | Eräsalon Kirjapaino Oy 2017

ISBN 978-951-609-896-1 (nid.)
ISBN 978-951-609-897-8 (verkkojulkaisu)

ISSN 1458-7467
ISSN 1237-5276

Tampereen museoiden julkaisuja 151

SISÄLLYS

- 4 ESIPUHE
Vadim Adel
- 6 TAŠKENTISTA PIRKKALAAN. TURSIANNOTKON ASUINPAIKKA OSANA
PIRKANMAAN JA EUROOPAN MENNEISYYTTÄ
Sami Raninen
- 17 KARJAA, RIISTAA JA TURKIKSIA. PIRKKALAN TURSIANNOTKON
MYÖHÄISRAUTAKAUDEN ELÄINLUUT.
Auli Bläuer
- 23 TURSIANNOTKON PELLOILLA VILJELTIIN OHRAA JA HERNETTÄ
Mia Lempiäinen-Avci
- 29 BIRKAN KOIVUT VAI SAKSAN KARHU HIIDEN JA VESIHIIDEN NAAPURINA
PIRKKALANKYLÄSSÄ? TUTKIMUS PIRKKALAN VANHIMMASTA TUNNETUSTA
PAIKANNIMISTÖSTÄ
Mikko Heikkilä
- 40 PIRKKALAN VANHA EMÄKIRKKO, PYHÄN JAAKOBIN KIRKKO
Georg Haggren
- 55 TURSIANNOTKON-PIRKKALANKYLÄN MUINAISJÄÄNNÖSALUEEN
TUTKIMUSHISTORIAA
Vadim Adel

ESIPUHE

Tässä teemanumerossa kerromme Pirkkalan Tursiannotkon-Pirkkalankylän esihistoriallisen ja historiallisen ajan asuinpaikan sekä sen lähiympäristön tutkimuksista, joita on tehty aktiivisesti erityisesti viime vuosina. Kohteen arkeologinen kenttätutkimusprojekti, johon on kuulunut kaivauksia, koekaivauksia, kaivutöiden valvontaa ja jopa koekairauksia, on ollut työmäärältään ja vaikkapa löytömäärän mukaan arvioiduna Pirkanmaan maakuntamuseon suurin. Myös tutkimuksissa saadut tulokset ovat merkittäviä. Niissä on varmistunut, että kyseessä on ainitlaatuinen kohde, joka on tärkeä erityisesti Suomen myöhäisen rautakauden - viikinki- ja ristiretkiajan (noin 800-1200) - tutkimuksen kannalta. Yksi syistä tähän on luuaineiston hyvä säilyneisyys, mikä avaa täysin uusia ja laajoja näkökulmia tuhat vuotta takaiseen elämään verrattuna tavallisiin rautakautisiin asuinpaikkoihin. Myös harvinaisia rautakautisten puurakennusten jäännöksiä on säilynyt. Pirkkalankylässä on lisäksi mahdollista seurata asutuksen jatkumista esihistorialliselta ajalta keskiajalle ja Pirkkalan pitäjän merkittävän asutuskeskuksen muodostumista. Pitäjänkirkon perustaminen keskiajalla vain kilometrin päähän kylästä ei siis ole sattuma, kuten myöskään pitäjän nimi.

Paikkaan liittyy kuitenkin edelleen paljon arvoituksia, joita tutkijat pyrkivät ratkaisemaan. Julkaisumme kahdessa edellisessä numerossa Sami Raninen on kertonut 2010-luvun kaivaustuloksista arkeologin näkökulmasta. Uudessa artikkelissaan, joka avaa tämän teemanumeron, hän tarkastelee Tursiannotkon asuinpaikkaa laajemmassa maantieteellisessä ja historiallisessa kontekstissa. Arkeologia yksin ei kuitenkaan pysty vastaamaan kaikkiin kysymyksiin, ja nykyisin kaikki suuret tutkimusprojektit ovatkin useimmiten monitieteellisiä. Muiden tieteenalojen - historia-tieteen, osteologian, paleobotaniikan, kielitieteen - antama panos on korvaamaton. Siksi tähän numeroon olemme koonneet myös artikkeleita, jotka edustavat muita näkökulmia Tursiannotkon-Pirkkalankylän muinaisjäännösalueen ja sen ympäristön tutkimukseen arkeologisen lisäksi.

Arkeo-osteologi Auli Bläuer kertoo artikkelissaan Tursiannotkon kaivauksissa löytyneen runsaan luuaineiston tutkimuksesta, jonka ansiosta saimme tietää paljon uutta eläinten hyödyntämisestä muinaisella asuinpaikalla ja niiden merkityksestä rautakautisen kylän asukkaille. Arkeobotanisti Mia Lempiäinen-Avcin artikkelista käy ilmi, että Tursiannotkon pelloilla on jo rautakaudella viljelty ohraa ja hernettä.

Hän kertoo myös, mitä kasviarkeologia on ja mitkä ovat sen menetelmät. On yllättävää, että arkeobotaniikan avulla on mahdollista jopa selvittää, minä vuodenaikana asuinpaikan puurakennukset ovat tuhoutuneet palossa.

Kielitieteilijä Mikko Heikkilän artikkelin kautta saa ”kosketuksen” nimistöntutkimuksen eli onomastiikan menetelmiin, joiden avulla outojenkin paikannimien merkitys ja alkuperä alkavat selvitä. Kirjoittaja kertoo esimerkiksi nimistä *Pirkkala*, *Hiidenmäki*, *Tursiannotko* ja seudun muista paikannimistä. Nykyisten ja vanhojen karttojen lisäksi tutkimuksen lähteenä ovat vanhat asiakirjat, joissa on säilynyt esimerkiksi Pirkkalankylän asukkaiden nimiä jopa keskiajalta lähtien. Artikkelin on hyvä esimerkki siitä, mitä nimistöntutkimuksen avulla voi saada selville kylän historiasta ja jopa esihistoriasta.

Pirkkala on nykyisen Pirkanmaan alueen vanhimpia kirkkopitäjiä. Historiallisen ajan arkeologiaan erikoistunut Georg Haggrén selvittää artikkelissaan Pirkkalan vanhan emäkirkon historiaa arkistolähteiden, kirjallisuuden ja haastattelujen sekä maastohavaintojen avulla. Tutkimuksessa keskitytään erityisesti nykyistä kirkkorakennusta edeltäneiden kirkkovaiheiden selvittämiseen keskiajalta lähtien ja pyritään paikantamaan niiden sijainti.

Ensimmäisistä Tursiannotkon muinaisjäännösalueella tehdyistä kenttätutkimuksista on kohta kulunut 70 vuotta, joten on aiheellista katsoa taaksepäin, kohti alueen arkeologisen tutkimuksen varhaisia vaiheita. Teemanumeromme viimeisessä artikkelissa käydään lyhyesti läpi alueen 1900-luvun ja 2000-luvun ensimmäisen vuosikymmenen kenttätutkimusten tuloksia ja kiinnitetään huomiota erityisesti arkeologian menetelmien kehittymiseen. Arkeologisen tutkimuksen tuloksena syntyvät raportit, kartat ja valokuvat, artikkelit ja monografiat ovat myös osa kulttuuriperintöämme, jota tutkijat käyttävät ja tutkivat ja jota säilytetään tulevia sukupolvia varten arkistoissa, museokokoelmissa, kirjastoissa sekä sähköisissä tietokannoissa. Aikaisempien tutkimustulosten analysointi on välttämätöntä kohteen tai alueen uuden tutkimuksen kannalta, mutta tutkimushistorian alkuvaiheiden esilletuominen ja niiden merkityksen tunnistaminen tuntuu tärkeältä jo pelkästään kunnioituksesta vanhempia tutkijasukupolvia kohtaan.

Vadim Adel

TAŠKENTISTA PIRKKALAAN

Tursiannotkon asuinpaikka osana Pirkanmaan ja Euroopan menneisyyttä

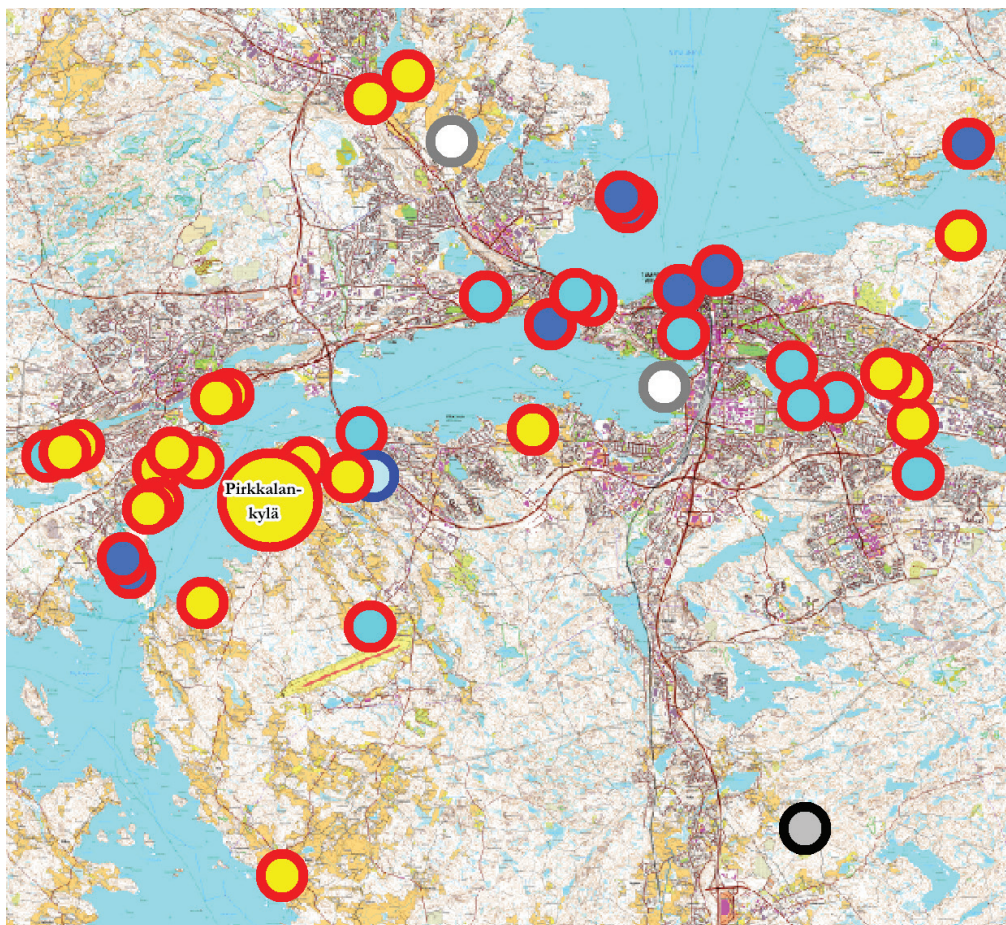
Pirkkalan Tursiannotkon myöhäisrautakautisen asuinpaikan sekä historiallisen kylänpaikan kaivaukset ovat olleet laajimmat Pirkanmaan alueella 2010-luvulla toteutetut arkeologiset kenttätyöt. Tutkimuksia Tursiannotkossa suoritettiin viimeksi kesäkuussa 2016, jolloin Helsingin yliopiston arkeologian oppiaine järjesti paikalla opetuskaivauksensa. Kesällä 2017 Tursiannotkossa kaivetaan taas.

Kesän 2016 kaivaukset tuottivat odotusten mukaisesti runsaan ja mielenkiintoisen löytöaineiston. Tätä kirjoitettaessa kaivauksen jälkityöt ovat kuitenkin vielä kesken. Koska Pirkan maan alta -vuosikirjan aikaisemmissa numeroissa (2010, 2012, 2013) on jo seikkaperäisesti esitelty aikaisempien kaivausten löytöaineistoja sekä esiin saatuja rautakautisia ja keskiaikaisia rakennuksenjäännöksiä, tässä kirjoituksessa mennään askel pidemmälle ja esitetään alustavia tulkintoja siitä, millainen kohde Tursiannotko on omaan aikaansa ja ajalliseen yhteyteensä sijoitettuna. Miltä Tursiannotko näyttää, kun sitä ajattelee osana laajempaa kokonaisuutta, myöhäisrautakauden eli viikinki- ja ristiretkiajan (noin 800–1200) ja keskiajan (noin 1200–1500) Pirkanmaata eli Ylä-Satakuntaa?

PIRKANMAA HISTORIALLISENA ALUEENA

Pirkanmaa sijaitsee Kokemäenjoen latvajärvistön alueella, Järvi-Suomeksi kutsutun hyvin laajan alueen lounaiskolkassa. Sijainti on menneisyydessä vaikuttanut Pirkanmaalla eläneiden ihmisyyhteisöjen elämään monin tavoin. Suhteellisen suotuisa eteläboreaalisen vyöhykkeen ilmasto, kaskimaiksi soveliaat kuusikot ja helposti kynnettävät hietasavikot mahdollistivat maanviljelyn kehityksen ja vakiintumisen jo rautakaudella. Samalla lukuisat järvet ja laajat metsäalueet pitivät yllä pyyntielinkeinoja, jotka säilyttivät Pirkanmaan alueella taloudellisen merkityksensä voimakkaampana ja pidempään kuin lounaisilla tai eteläisillä rannikkoseuduilla.

Pohjoiseen johtavat järvireitit ja talvitiet mahdollistivat kalastuksen, metsästyksen ja kaupparetkeilyn kaukanakin kotoa, rautakaudella ja keskiajalla ilmeisesti myös vedenjakajien takana ainakin Perämeren ympäristöä ja Oulujoen vesistöaluetta myöten. Samalla Pirkanmaa kuitenkin sijaitsi riittävän lähellä lounaisrannikkoa ja -saaristoa, jonka kauppapaikoilla pyyntitalouden arvokkaita tuotteita (turkiksia ja ehkä majavan haustetta) voitiin myydä eteenpäin, kansainvälisille kauppareiteille. Maatalouden, pyyntielinkeinojen ja kaupan yhdistelmä selittää sen suhteellisen vaurauden, josta muun muassa Pirkkalan Tursiannotkon ja Tampereen Vilusenharjun myöhäisrautakautiset löydöt kertovat. Myöhemmin, 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa, kivikirkot (mm. Tyrvällä, Pälkäneellä, Messukylässä) kertovat siitä, että alueen seurakunnilla oli varaa panna alkuun kalliita rakennushankkeita. Georg

Pirkkalan ja lähiseudun rautakautiset löydöt. Lisäykset pohjakarttaan: Sami Raninen. Pohjakartta © Maanmittauslaitos, maastokarttarasteri 11/2016.

- Rautakautinen kalmisto tai asuinpaikka
- Rautakautinen metalliesine (irtolöytö)
- Lapinraunio (tuhoutunut tai säilynyt)
- Soikea tuluskivi
- Muinaislinna

*Tampereen Reuharinniemen isompi lapinraunio Adoptoi monumentti -retkikohteena.
Kuva: Vadim Adel/Pirkanmaan maakuntamuseo.*

Haggrénin tuoreen tutkimuksen mukaan myös Pirkkalassa on ollut keskiaikainen kivisakasti.

KIIINTEÄN ASUTUKSEN SYNTY PYHÄJÄRVEN ALUEELLA

Ajanlaskun alun tienoilla Pirkanmaan järvisetuja asutti harvalukuinen kalastaja- ja metsästäjäväestö, joka kaikesta päätellen viljeli myös pieniä määriä viljaa. Kuten muun muassa Ante Aikio ja Mikko Heikkilä ovat todistaneet, Pirkanmaan paikan-
nimistöön on tallentunut jälkiä siitä, että tuo väestö oli ainakin osittain saamen-
kielistä. Tähän väestöön todennäköisesti yhdistettäviä kiinteitä muinaisjäännöksiä
ovat lapinrauniot, järvimaisemassa sijaitsevat isot kiviröykkiöhaudat. Lapinraunioi-
ta sijaitsee myös Pyhäjärven alueella, esimerkiksi Nokian Urhatunsaassa nelisen
kilometriä Tursiannotkosta lounaaseen. Hyvin luultavasti myös Pirkkalan Kotolah-
den tienoo ja siten myös Tursiannotkon ympäristö olivat lapinraunioiden rakentajille
tuttuja, vaikka Pirkkalankylän läheisyydessä ei Mikko Heikkilän mukaan olekaan
säilynyt saamelaisperäistä "substraattipaikannimeä".

Unto Salo lienee oikeassa katsoessaan, että varhainen suomenkielinen väestö levittäytyi Pirkanmaan alueelle pääasiassa vasta 300-luvulta alkaen. Noihin aikoihin Nokianvirran ympäristöön, Vesilahdelle ja Lempäälään ilmaantuu uudentyypisiä röykkiöhautoja, jotka kooltaan, muodoltaan ja sijainniltaan eroavat lapinraunioista. Röykkiökalmistot sekä rautakauden myöhempiin vaiheisiin kuuluvat polttokenttä- ja ruumiskalmistot voidaan ainakin yleisesti ottaen yhdistää varhaiseen suomenkieliseen väestöön, jonka elinkeinoissa maatalouden osuus oli aikaisempaa keskeisempi ja asutus siitä johtuen vakiintuneempaa ja kiinteämpää. Nämä yhteisöt olivat joko rannikolta muuttaneiden uudisasukkaiden tai kieltään vaihtaneiden saamenpuhujien jälkeläisiä. Suomenkielinen talonpoikaisväestö ei valloittanut Pirkanmaata kädenkäänteessä, vaan eri kielten puhujat elivät pitkään rinnatusten, ja kaksikielisyys oli luultavasti yleistä. Tämä mahdollisti saamelaisperäisten paikannimien lainautumisen suomenkieliselle väestölle.

Talonpoikaisasutus sitä paitsi rajoittui vuosisatojen ajan Pirkanmaan eteläosiin. Esimerkiksi Näsijärven reitillä se ei vielä keskiajan lopullakaan merkittävästi ulottunut Tampereen Teiskoa pohjoisemmaksi. "Pirkkalanpohja" eli Ruovedeltä Ähtäriin ulottuva laaja alue oli vielä keskiajalla erämaata. Siellä etelän kylistä kausittain saapuneet metsästäjät ja kalastajat – joukossaan epäilemättä myös Tursiannotkon miehiä - kohtasivat "lappalaisiksi" kutsuttuja seudun varsinaisia asukkaita. Tästä aihepiiristä tiedetään varsin vähän, mutta tulevaisuudessa eräsijojen ja ns. lappalaisasuinpaikkojen kaivaustutkimukset voivat tuottaa siitä lisätietoa.

TURSIANNOTKON ASUTUKSEN ALKUPERÄ JA PIRKKALANKYLÄN SYNTY

Tämän hetkisten tietojen perusteella vaikuttaa siltä, että Tursiannotkon asuinpaikka syntyi viikinkiajan (800–1050) alkupuoliskolla, viimeistään 900-luvun alun tienoilla. Koska asuinpaikka on tutkittu vain pieneltä osin, on mahdollista, että se on syntynyt jo aikaisemmin. Pari Tursiannotkon löytöä saattaisi olla jopa 400- tai 500-luvulta, mutta toistaiseksi näin varhaista asuinpaikan syntyä ei voi pitää mitenkään varmana. Jos asuinpaikka perustettiin vasta 900-luvulla, se syntyi alueelle, jota Pyhäjärven toisella puolella sijaitseva asutus oli todennäköisesti hyödyntänyt takamaanaan kaskiviljelyn, metsästyksen jne. merkeissä. Vastarannalla, pari kilometriä Tursiannotkosta luoteeseen, sijaitsee muun muassa Nokian Viikin röykkiökalmisto, johon hautaaminen alkoi jo 300-luvulla.

Koekaivausten ja kynnön esiinnostamien peltolöytöjen perusteella tiedetään, että Tursiannotkon myöhäisrautakautinen muinaisjäännösalue ulottuu huomattavasti laajemmalle pinta-alalle kuin tähänastiset kaivaukset. Alue on myös selvästi laajempi kuin 1700-luvun kartoissa kuvattu ja todennäköisesti viimeistään 1400-luvulla syntynyt Pirkkalan kylätontti, jonka länsiosaan kaivaukset ovat tähän saakka keskittyneet. On mahdollista, että alueella on jo myöhäisrautakaudella sijainnut useita maatiloja, jotka eivät kuitenkaan vielä keskittyneet tiiviille ja ahtaasti rakennetulle kylätontille, vaan sijaitsivat hajallaan vaikkakin toistensa läheisyydessä. Tämän hypoteesin testaaminen ja keskiaikaisen kylätontin synnyn ajoittaminen ovat tulevan tutkimuksen tärkeitä tehtäviä.

Tursiannotkon kaivauksissa vuonna 2015 löytynyt kauniisti koristeltu luulusikka, joka ajoittuu 1100-luvulle. Kuva: Ulla Moilanen/Pirkanmaan maakuntamuseo.

TURSIANNOTKOLAISTEN ELINKEINOT

Tursiannotkon kasvijäännösanalyysit, jotka Mia Lempiäinen-Avci on tehnyt, osoittavat myöhäisrautakautisen Tursiannotkon olleen ohranviljelyyn keskittynyt talonpoikaisyhteisö. Vastaavasti kaivausten eläinluuaineisto koostuu pääasiassa kotieläinten luista: nautojen, lampaiden, vuohten, sikojen ja kanojen kasvatusta kuuluivat jo rautakautisiin elinkeinoihin. Turkis- ja lihariaeläinten luita on paljon vähemmän, mutta luututkija Auli Bläeurin mukaan pyyntielinkeinojen merkitystä tursiannotkolaisille ei kuitenkaan pidä väheksyä. Koska riistaeläimet usein paloiteltiin tai nyljettiin jo pyyntipaikoilla kaukana kotoa, niiden luita kulkeutui Tursiannotkoon saakka vain rajallinen määrä. Samalla pitää muistaa, että turkiksia luultavasti hankittiin myös erämaissa asuvalta saamelaisväestöltä.

Kaivausten esinelöydöt antavat lisätukea ajatukselle metsästyksen suuresta merkityksestä: niihin sisältyy useita nuolenkärkiä, joista osaa on voitu käyttää metsäpeuran kaltaisen riistan kaatamiseen ja osaa (tylpät kolkkakärjet) pienten turkiseläinten metsästykseen. Luonnollisesti myös kalastus näkyy sekä luu- että esinelöytöaineistossa.

Todennäköisesti maatalousteihin ja muuhun ravinnon hankintaan osallistuivat kaikki yhteisön jäsenet.

KAUPPAA IDÄN JA LÄNNEN TEILLÄ

Turkismetsästys ja -kauppa ovatkin lähes välttämättömiä oletuksia, jos halutaan selittää, miten monista eri paikoista löytyneet arvokkaat ja kaukana valmistetut tuontiesineet hankittiin myöhäisrautakauden Pirkanmaalle. Tuon ajan liikenneoloissa pitkien matkojen taakse ei kannattanut kuljettaa kuin sellaista kauppatavaraa, joka oli painoonsa nähden arvokasta. Suomen alueen yhteisöt tuottivat ainakin turkiksia.

Hypoteettisempina kauppatavaroina on mainittu myös hauste sekä haukat, jollaiset olivat metsästyshaukoiksi opetettuina varsin arvokkaita. Myös orjakaupan mahdollisuus on nostettava esille, joskin siitä on hyvin vaikea löytää todisteita.

Turkikset ja muut pyyntitalouden arvokkaat tuotteet olivat varmasti tärkeitä kauppatavaroita ja lahjojenvaihdon välineitä jo kauan ennen viikinkiaikaa. Näyttää kuitenkin siltä, että juuri viikinkiajalla pyyntitalouden painopiste alkoi yhä selkeämmin siirtyä kotitarpeiden tyydyttämisestä laajamittaiseen kauppatavaroiden hankintaan. Tämä näkyy muun muassa siinä, että Pohjois-, Keski- ja Itä-Suomen erämaa-alueilta tunnetaan viikinkiajalta lähtien aikaisempiin rautakauden jaksoihin verrattuna moninkertainen määrä erilaisia arkeologisia löytöjä. Riippumatta siitä, miten iso osa näistä löydöistä on Etelä-Suomesta tulleiden erämiesten tai uudisasuk-

Tursiannotkosta löytynyt dirhami 900-luvun alusta. Oikealla on röntgenkuva, jossa näkyy kolikon toisen puolen kirjoitusta. Kuva: Sari Pouta/Konservointipalvelu Löytö Oy.

kaiden jättämiä jälkiä ja miten iso osa liittyy alueiden saamenkieliseen kanta-
väestöön, löytömäärän dramaattinen kasvu kertoo vaurauden lisääntymisestä ja uudenlaisesta toiminnasta erämaa-
alueilla, joilta turkiksia hankittiin. Se voidaan liittää kaupankäynnin voimak-
kaaseen nousuun, joka oli yksi viikin-
kijan keskeisistä ilmiöistä Itämeren
alueella ja muuallakin Euroopassa.

Viikinkiaikaisten kauppaverkostojen maantieteellisestä laajuudesta havain-
nollinen todiste on Tursiannotkosta
löytynyt dirhami eli islamin maailmas-

ta peräisin oleva hopearaha. Todennäköisesti se on lyöty 900-luvun alussa emiiri Isma'íl ibn Ahmadin hallitsemaan samanidivaltakuntaan kuuluneessa Taškentin kaupungissa, nykyisen Uzbekistanin alueella Keski-Aasiassa. Itämeren alueelle oli jo 700-luvun lopulta lähtien alkanut tihkua dirhameja, jotka matkasivat pohjoiseen islamilaisen maailman eri osista Itä-Euroopan jokireittejä pitkin. Tämä viikinki-
ajan kuuluisa idänkauppa, jossa skandinaavit olivat keskeisiä mutta eivät suinkaan ainoita toimijoita, oli huipussaan 800-luvun lopulla ja 900-luvun alkupuolella. Silloin dirhameja suorastaan virtasi pohjoiseen. Hopeavirran taustalla oli vauraan ja ostovoimaisen islamilaisen maailman kiinnostus orjien ja turkisten kaltaisia pohjoisia "ylellisyystuotteita" kohtaan. Pirkanmaalla dirhameja on löytynyt muun muassa Nokian Varassaaren arvoituksellisesta löytöpaikasta ja Vilusenharjun kalmistosta Tampereen Messukylästä. Suomessa dirhamit ovat Ahvenanmaata lukuun ottamatta kylläkin hyvin harvinaisia löytöjä moniin muihin Itämeren piirin alueisiin verrattuna. Harvalukuisetkin löydöt kuitenkin kertovat siitä, että Suomen alueen asukkaat kävivät kauppaa ja saivat turkiksistaan joskus maksuksi dirhameja, jotka korkean hopeapitoisuutensa ansiosta olivat yleisesti käytettyjä maksuvälineitä Pohjois-Euroopassa.

Tavallisempaa oli kuitenkin vaihtokauppa, jossa erämaan tuotteet vaihtuivat esimerkiksi koruihin, kuten värikkäisiin lasimassahelmiin (Tursiannotkosta on useita

sellaisia), kupariseosharkkoihin, joista suomalaiset vaskisevät valoivat solkia ja muita koruja ja koristeita, sekä korkealaatuisiin aseisiin. Vaikka miekkaseppiä ja keihäänkärkien takojia asui Suomessakin ja todennäköisesti myös Pirkanmaalla, parhaat, korkealaatuisesta runsashiilisestä teräksestä taotut aseet olivat tuontitavaraa mannermaalta. Satunnaiset löydöt, kuten Vilusenharjusta tavattu silkki-brokadinauhan jäännös, kertovat myös kotoisia villa-, hamppu- ja pellavakankaita hienompien tekstiilien tuonnista.

Värikäs lasimassasta tehty "silmähelmi" on itäinen esinemuoto. Se on valmistettu ehkä Staraja Ladogan kaupungissa Laatokan eteläpuolella, mutta alkuperä voi löytyä kauempaakin itämailta. Helmi ajoittuu 800-luvulle tai viimeistään 900-luvun alkuun. **Kuva:** Sari Pouta/Konservointipalvelu Löytö Oy.

Metallinetsijä Olli Mannisen löytämä 1000- tai 1100-luvun linturiipus Pirkkalan Vanhan kirkon läheltä. **Kuva:** Pirkanmaan maakuntamuseo.

Idäntien kauppa hiipui eri syistä 900-luvun jälkipuolella. 1000-luvulla, viikinkiajan lopulla, pohjoisen tuotteille löytyivät uudet ostajat Länsi-Euroopasta, jossa kaupungistuminen ja markkinatalouden kehitys olivat päässeet vauhtiin. Suomen alueen turkiskauppa nähtävästi voimistui entisestään. Alueelle alkoi virrata muun muassa saksalaisia ja englantilaisia hopearahoja, joita on löytynyt esimerkiksi Vilusenharjun haudoista. Eränkävynni viittaavat löydöt, kuten metsästysnuolenkärjet ja karhunaljoista peräisin olevat kynsiluut, ovat vahvasti edustettuina Vilusenharjun haudoissa kertoen eränkävynnin ja vaurauden yhteydestä viikinkijä ja ristiretkiajalla.

Länteen suuntautuneeseen turkiskauppaan osallistui myös Luoteis-Venäjälle kasvanut Novgorodin valtio. Eri puolilta pohjoista ja itäistä Fennoskandiaa on löytynyt esineitä, joiden alkuperä juontuu Laatokan alueelle. Niiden leviämisen taustalla lienee Novgorodin markkinoita palvellut karjalainen ja vepsäläinen eränkävynni. Pirkanmaaltakin on useita tällaisia esinelöytöjä, kuten Pirkkalan Vanhan kirkon läheltä esiin tullut kaunis lintua esittävä kupariseosriipus.

Tursiannotkon 1000- tai 1100-luvulle ajoittuvissa lasimassahelmilöydöissä on muutamia kappaleita, joiden alkuperä lienee Venäjällä tai vielä kauempana, Bysantissa tai viikinkiajan idänkaupan jälkikaikuna Keski-Aasiassa. Myös Tursiannotkosta löytynyt 1000-luvulle ajoittuva kulkusriipus on todennäköisesti

Novgorodista peräisin.

Turkismetsästys ja eränkäynti jatkuivat voimakkaina vielä keskiajallakin, jolloin kauppa kulki muun muassa Turun kautta. 1500-luvulla pyyntitalouden merkitys oli Etelä-Suomessa jo hiipunut, vaikka jotkut Pirkkalan miehet yhä kävivätkin kalastamassa vanhoilla eräsijoillaan Näsijärven reitillä, aina Ähtäriä myöten.

RAUTAKAUDEN YHTEISKUNTA

Vilusharjun kaltaiset kalmistot viittaavat siihen, että vaikka myöhäisrautakauden yhteisöissä oli selkeitä varallisuuseroja, orjuus ei ollut tuntematonta ja jonkinlaisia poliittisia tai sotilaallisia johtajia oli epäilemättä olemassa, varsinaista aristokratiaa ei todennäköisesti ollut. Myöhäisrautakauden Pirkanmaalla elettiin brittihistorioitsija Chris Wickhamin määrittelemän "talonpoikaisen tuotantotavan" mukaisessa yhteiskunnassa, jossa suhteellisen tasa-arvoiset perhekunnat elivät pitkälti omavaraisessa luontaistaloudessa. Yhteisöjen vallanpitäjät olivat suurtalonpoikia, satureita ja kauppiaita, jotka eivät olleet vielä erottautuneet naapureistaan kovin jyrkästi ja säilyttivät johtajanasemansa vain niin kauan kuin heihin oltiin tyytyväisiä. Tilanteeseen tuli muutos keskiajalla, jolloin Nokianvirran ympäristöön ja Vesilahden Laukkoon nousivat kuuluisat kartanot.

Edellä mainittuun kuvaan sopivat myös Tursiannotkon löydöt. Ne kertovat viikinkiajalta lähtien tietynlaisesta vauraudesta, mutta pikemminkin talonpoikaisesta kuin ylimyksellisestä sellaisesta. Noin 4 x 6 metriä laaja viikinkiaikainen savupirtti oli lämmin ja käytännöllinen asumus, mutta ei mikään kartano. On suuri sääli, että tursiannotkolaisten hautoja ei vielä ole löydetty ja päästy tutkimaan, koska niistä olisi odotettavissa näyttäviä esinelöytöjä. Pirkkalan Vanhan kirkon seudulla on hyvin todennäköisesti sijainnut kalmisto, jonka vahingoittuneista haudoista lukuisat kirkon tienoolta tehdyt esinelöydöt lienevät peräisin. Oliko kyseessä tursiannotkolaisten hautapaikka? Ehkä, mutta kilometrin etäisyys Tursiannotkoon on kuitenkin sen verran pitkä, että mieluummin olettaisi tursiannotkolaisten hautojen olevan vielä löytymättä ja sijaitsevan lähempänä asuinpaikkaa. Kirkonseudun kalmistolöydöt voivat liittyä Sikojoen alajuoksulla sijainneeseen myöhäisrautakautiseen asutukseen, jonka asuinpaikkoja ei vielä tunneta.

Rautakautteen ajoittuvat kiinteät muinaisjäännökset muodostavat Pirkanmaalla selviä keskittymiä, joiden väleihin jää pitkiä löydöttömiä tai niukkalöytöisiä alueita. Rautakautista asutusta houkuttelivat suurten järvien lahtiympäristöt ja järvien väliset virrat, mistä Kotolahden äärellä sijaitseva Tursiannotko ja Nokianvirta ovat hyviä esimerkkejä. Poikkeuksellisissa tapauksissa asutusta saattoi hakeutua myös isoista järvistä erillään sijaitsevien pienempien vesistöjen ääriin: esimerkiksi Vilusharjun kalmisto sijaitsi liikennekäytävän (harjun) varrella, lähellä pientä Kaukajärveä.

Voidaan aavistella, että toistensa läheisyydessä sijaitsevat asutukset kehittyivät jo varhain jonkinlaisiksi löyhiksi yhteenliittymiksi. Esimerkiksi Tursiannotkon asukkaat olivat pakostakin usein kanssakäymisissä Pyhäjärven takana eläneiden ihmisten kanssa. Tämän voi olettaa synnyttäneen yhteistoimintaa esimerkiksi

puolustautumisen alalla. Myös jonkinlaisen käräjälaitoksen kehittäminen oli tarpeen naapureiden välisten erimielisyyksien ja riitojen ratkaisemista varten. Etäämpänä asuvien ihmisten kesken kanssakäyminen ja yhteistoiminta oli luultavasti satunnaisempaa, vaikka kauppakumppanuuden, sukulaisuuden tai poliittisen liittolaisuuden kaltaisia yhdyssiteitä luulisi olleen yksittäisten suku- tai perheryhmien välillä pitki-enkin välimatkojen yli.

Ihmisyhteisöjen paikalliseen tai alueelliseen yhteistoimintaan liittyviä muinaisjäännöksiä ovat esimerkiksi muinaislinnat, korkeiden maastonmuotojen rinteille rakennetut yksinkertaiset varustukset. Pirkanmaalla muinaislinnoja on melko vähän, ja ne sijaitsevat yleensä etäällä rautakautisesta asutuksesta (esimerkiksi Lempäälän Pirunlinna). Tällaisten linnojen käyttötarkoitukset olivat ainakin osaksi erilaisia kuin Sääksmäen Rapolan kaltaisilla linnoilla, jotka sijaitsevat asutuksen lähituntumassa. Tapio Salmisen esittämän huomautuksen mukaan Pirkanmaan muinaislinnoilla saattaa olla jonkinlainen yhteys talviteihin eli lumen ja jään aikana käytettyihin kulkureitteihin. Oliko linnojen sijaintipaikat valittu nimenomaan talvista saavutettavuutta silmälläpitäen (sisämaaseuduilla sotaretket lienee usein tehty talvella), vai voisivatko ne jopa liittyä pyrkimykseen valvoa talviteiden liikennettä? Tätä kysymystä täytyy pohtia tulevaisuudessa tarkemmin.

RAUTAKAUDESTA KESKIAIKAAN

Uutta aikakautta enteili kristinusko, johon Pirkanmaalla tutustuttiin viimeistään 1000-luvulla kaupparetkien ja lähetyssaarnaajien välityksellä. Vilusenharjusta löytyneet ristiriipukset kertovat uuden uskonnon kanssa syntyneestä kontaktista, vaikka onkin mahdoton sanoa, miten hartaita niitä kantaneet henkilöt todellisuudessa olivat. Alkuvaiheessa kirkon toiminta oli vielä vakiintumatonta ja puutteellisesti järjestettyä. Markus Hiekkänen on tulkinut, että 1000- ja 1100-luvuilla kristityt rakensivat pieniä kylä- tai talokappeleita, joiden välillä lähetyspapit kiersivät pitämässä kirkollisia toimituksia. Kukaties sellainen on ollut Pirkkalankylässäkin?

1200-luvun kuluessa, jolloin Ruotsin valta huonosti tunnetun tapahtumasarjan jälkeen vakiintui Etelä-Suomessa, myös kirkon toiminta vakiintui pitäjien (seurakuntien) perustamisen myötä. Pirkkalakin sai ison pitäjänkirkon, joka Georg Haggrenin tutkimusten mukaan on todennäköisesti sijainnut nykyisen Vanhan kirkon läheisyydessä alusta saakka. On huomionarvoista, että kirkko ja pappila perustettiin Tursiannotkon läheisyyteen, vain noin kilometrin päähän. Se viittaa siihen, että Pirkkalankylässä sijaitseva 1200-luvulla varsin merkittävä asutuskeskittymä.

Viimeistään pitäjän perustamisen myötä keskiaika oli alkanut. Jotkin asiat tursiannotkolaisten elämässä jatkuivat suunnilleen entisellään, toiset muuttuivat perinpohjin. Uutta olivat esimerkiksi luku- ja kirjoitustaidon hidas leviäminen, säännöllinen verojen maksaminen sekä kirkkoa ja kruunua edustavien tuomareiden ja virkamiesten valta. Hyvässä ja pahassa tämä tarkoitti Pirkanmaan siirtymistä osaksi eurooppalaista kulttuuripiiriä. Vähitellen syntyi historiallinen Pirkkalankylä, jopa 17 maatilan suurkylä, jonka elämänmenosta kertovat arkeologisten löytöjen ohella myös asiakirjalähteet.

LOPUKSI

Tursiannotkon kaivaukset ovat jo tähän mennessä tuottaneet uutta, osin odotuksenmukaista ja osin yllättävääkin tietoa Etelä-Suomen sisämaan myöhäisrautakaudesta. Kaivauksien jatkuessa ja tutkimuksen edetessä uutta tietoa saadaan vielä runsaasti lisää. Tursiannotkon tutkimuksiin tavalla tai toisella kytkeytyneiden tutkijoiden ja opiskelijoiden joukko on runsas ja edustaa hyvin monipuolista ja monialaista asiantuntemusta niin Pirkanmaalla kuin Helsingin ja Turun yliopistoissakin. Kaivauksiin osallistuneet ovat saaneet hyödyllistä kenttäoppia ja kokemusta. Osan salaisuuksistaan Tursiannotko tulee silti säilyttämäänkin. Menneisyyden palapelin paloista osa on peruuttamattomasti ja pysyvästi kadonnut. Ehkä juuri siinä piilee myös osa arkeologian lumosta - tutkija tuntee välillä pääsevänsä hyvin lähelle menneisyyttä, kurkistusetäisyyden päähän, muttei koskaan aivan perille saakka.

Arkistolähteet

Bläeur, Auli 2015: Pirkkala Tursiannotko (2012 ja 2013). Luuraportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Lempiäinen-Avci, Mia 2013: Pirkkala Tursiannotko. Makrofossiilitutkimukset 2012. Tutkimusraportti. Turun yliopisto, Biologian laitos, Kasvimuseo/Paleoetnobotaniikan laboratorio. - Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Lempiäinen-Avci, Mia 2016: Pirkkala Pirkkalankylä (Bircala) & Tursiannotko 2013. Arkeobotaaninen tutkimus. Turun yliopisto, Biologian laitos, Kasvimuseo/Arkeobotaniikan laboratorio. - Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Kirjallisuus

Aikio, Ante 2012: An Essay of Saami Ethnolinguist Prehistory. - A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 266. Helsinki. S. 63-117.

Heikkilä, Mikko 2014: Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum. Helsingin yliopisto.

Hiekkänen, Markus 2002: Keskiajan kirkot. - Taivas ja maa. Suomen kulttuurihistoria 1. Helsinki. S. 120-129.

Salo, Unto 2000: Suomi ja Häme, Häme ja Satakunta. - Hämeen käräjät 1. Hämeenlinna. S. 18-231.

Taavitsainen, J.-P. 1990: Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with special reference to the hillfort of Kuhmoinen. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 94. Helsinki.

Wickham, Chris 2005: Framing the Middle Ages. Oxford: Oxford University Press.

SUMMARY

FROM TASHKENT TO PIRKKALA: THE TURSIANNOTKO SETTLEMENT IN THE CONTEXT OF PIRKANMAA'S AND EUROPE'S PASTS

Archaeological field excavations carried out at the Late Iron Age settlement and historical village at Tursiannotko were the largest undertaken in the Pirkanmaa region in the 2010s. The most recent investigation at Tursiannotko took place in June 2016, when Helsinki University organised a training excavation there. More excavations are scheduled for summer 2017.

As expected, the excavations in summer 2016 yielded a rich and interesting body of finds. The article presents preliminary interpretations of Tursiannotko in the context of its own time and within the Pirkanmaa region in both the Late Iron Age – the age of the Vikings and crusades (ca. 800–1200 CE) – and in the Middle Ages (ca. 1200–1500 CE).

KARJAA, RIISTAA JA TURKIKSIA Pirkkalan Tursiannotkon myöhäisrautakauden eläinluut

JOHDANTO

Eläimet olivat tärkeä osa myöhäisellä rautakaudella Pirkkalan Tursiannotkossa asuneiden ihmisten jokapäiväistä elämää. Pihapiirissä kasvatettiin kotieläimiä, mutta myös metsästyksellä ja kalastuksella oli suuri merkitys ihmisten toimeentulossa. Tietoa rautakautisista eläimistä ja niiden merkityksestä voidaan saada arkeologisesta lähdeaineistosta, erityisesti luista, jotka ovat hautautuneet tai haudattu maakerrokseen. Esihistorialliset luuaineistot koostuvat usein vain pienistä palasista palanutta luuta, joka säilyy palamatonta paremmin Suomen happamassa maaperässä. Tursiannotkon asuinpaikalta on kuitenkin löydetty harvinaisen runsas ja hyvin säilynyt luuaineisto, jonka avulla voidaan tarkastella eläinten merkitystä Pirkanmaalla noin tuhat vuotta sitten.

LUUAINEISTOT KERTOVAT ELÄINTEN HYÖDYNTÄMISESTÄ JA MERKITYKSESTÄ

Esihistoriallisilta asuinpaikoilta löydetty luuaineisto voi olla peräisin hyvin erilaisista toiminnoista. Suurin osa luista on peräisin tunkioilta tai jätekuopista ja koostuu syötyjen eläinten pois heitetystä luista. Kaikki arkeologisilta kohteilta löytyvät luut eivät kuitenkaan ole ruokajätettä. Turkiseläinten nahkoihin jätettiin nyljettäessä kiinni jalkojen alaosien luita tai eläimen pää. Nämä irrotettiin vasta turkista muokattaessa. Hirvien ja peurojen sarvia käytettiin erilaisten esineiden valmistukseen. Eläimillä on ollut myös symbolisia tai rituaalisia merkityksiä, ja eläinten luita on kätkeyty asuinpaikoille onnea tuomaan tai taloa suojaamaan. Nämä kaikki erilaisiin käyttötarkoituksiin liittyvät luut saattavat löytyä sekaisin samasta arkeologisesta maakerroksesta. Luuaineisto vaatii tämän vuoksi huolellisen tulkinnan, jotta voidaan selvittää, mikä eläin on kuulunut ruokalistalle ja mitä metsästetty vain turkisten takia.

Eläinten merkityksen selvittämisessä käytetään apuna luututkimuksen antamia tietoja eri lajien luiden määrästä, mistä osasta luurankoa löydetty luut ovat peräisin sekä ikä- ja sukupuolijakaumasta. Eläimen ikää voidaan tutkia hampaiden kulumisen ja puhkeamisen perusteella tai luuston kehitystä tarkastelemalla. Sukupuolesta kertovat esimerkiksi lehmien, vuohien ja lampaiden sarvien koko tai lantioluun muoto. Tietyillä lajeilla eläimen sukupuolen kertovat erityiset luuston piirteet kuten kukkojen kannuskynnet tai hirvien sarvet. Eläinten ulkonäköä voidaan tutkia luiden kokoa mittaamalla tai havainnoimalla esimerkiksi sarvien muotoa tai niiden puutumista. Eläinten terveydestä kertovat luista löytyvät merkit sairauksista, kuten rasitusvammat, synnyynnäiset epämuodostumat tai parantuneet luunmurtumat.

Arkeologisen luututkimuksen perustehtävä - lajien tunnistaminen pieniksi paloiksi maassa hajonneesta luuaineistosta - on usein haasteellista. Aineistossa esiintyy usein toisilleen sukua olevia ja suurin piirtein samankokoisia lajeja, kuten sorkka- tai kavioläimiin eli ungulaatteihin kuuluvat nauta, hevonen, hirvi ja metsäpeura sekä lamma, vuohi ja sika. Lisäksi eri luutyypin tunnistamisen helppous vaihtelee. Nikamien ja kylkiluiden muodossa on lajien välillä melko vähän eroja, mutta esimerkiksi hampaiden muoto vaihtelee enemmän. Hirven ja naudan nikaman erottaminen toisistaan on siis vaikeampaa kuin niiden hampaiden tunnistaminen. Lampaiden ja vuohien luiden erottaminen toisistaan on eräs arkeologisen luututkimuksen haasteista. Suuri osa näiden lajien luista jää tunnistamatta lajitarkkuudella.

KOTIELÄIMIÄ KASVATETTIIN ERILAISIIIN TARPEISIIN

Tursiannotkosta löydetystä luuaineistosta on tunnistettu useiden kotieläinten luita. Rautakaudella Pirkkalassa kasvatettiin sikoja, nautoja, lampaita, vuohia, hevosia ja kanoja. Kotieläimet ovat syntyneet, kasvaneet, teurastettu ja syöty asuinpaikalla. Eläinten kasvatuksesta kertovat vastasyntyneiden tai hyvin nuorten eläinten luut, jotka ovat peräisin kuolleina syntyneistä tai pian syntymän jälkeen menehtyneistä eläimistä. Luuaineistossa esiintyy kotieläinten kaikkia ruhonosia. Tämä on tyypillistä aineistolle, joka sisältää sekä teurastuksen yhteydessä hylätyt vähän lihaa sisältävistä paloista peräisin olevat luut että ruokailun jälkeen tunkiolle heitetyt luut. Kissan tai koiran luita ei ole luumateriaalista tunnistettu. Kissat saattoivat saapua Suomeen vasta keskiajalla, mutta koiria toki pidettiin rautakauden Suomessa ja varmasti myös Tursiannotkossa. Niiden länäolosta asuinpaikalla kertovat luista löytyvät hampaiden jäljet. Toisin kuin muita kotieläimiä koiria ei ole syöty, joten niiden luut eivät ole päätyneet asuinpaikan maakerrokseen.

Sika oli yleisin eläin Tursiannotkon karjakannassa. Niitä kasvatettiin hyvänmaukuisen lihan takia, aivan kuten nykyäänkin. Ulkonäöltään ne muistuttivat kuitenkin enemmän pitkäjalkaisia ja kaarevaselkäisiä villisikoja kuin nykyisiä lyhytjalkaisia vaaleanpunaisia possuja. Niiden säkäkorkeus oli luiden mittausten perusteella noin 70 cm. Nautoja hyödynnettiin todennäköisesti monipuolisesti maidontuottajina, lihaeläiminä ja vetovoimana pelloilla. Verrattuna nykyeläimiin naudat olivat kooltaan hyvin pieniä ja niiden maidontuotanto vaatimatonta. Tärkeä syy kasvattaa nautoja olikin niiden merkitys peltoviljelylle. Vetohärkien avulla pelto saatiin muokattua tehokkaasti ja nautojen lannalla parannettiin peltojen viljavuutta. Hevosia ei välttämättä käytetty peltotyöhön, sillä tehokkaan vetämisen mahdollistavat valjaat eivät ehkä olleet vielä ehtineet käyttöön rautakauden lopun Suomessa. Hevosten rooli rautakauden ihmisille oli muutenkin erilainen kuin myöhemmin historiallisella ajalla. Hevosen lihaa syötiin siinä missä muunkin karjan lihaa. Hevosen luita löytyy tunkiojätteen joukosta paloiteltuna muiden eläinten luiden tavalla. Toisaalta, rautakautisista kalmistoista löytyvät hevosiin liittyvät esineet ja hevosen hampaat viittaavat siihen, että hevosella oli myös erityinen rooli symbolisena tai rituaalisena eläimenä.

Lampaat tuottivat ihmisille villaa rautakaudella aivan kuten nykylampaatkin, mutta villan laatu oli karkeampaa kuin nykyisten suomenlampaiden pehmoisen villa.

Hevosen lapaluun pala (KM 39785: 1039). Luun reunassa näkyy viiltojälkiä kohdassa, jossa olkaluu on irrotettu lapaluusta. Luu on myös leikattu poikki. **Kuva:** Auli Bläuer/Pirkanmaan maakuntamuseo.

Nykyisistä suomenlampaista poiketen rautakautisilla päseillä oli sarvet, samoin kuin osalla uuhista. Tursiannotkossa kasvatettiin myös vuohia. Luuaineistosta on löytynyt pukin, kutun ja pienen kilin luita.

RIISTAA, TURKIKSIA JA KALAA

Karjaeläinten lisäksi Tursiannotkon asukkaat saivat tarvitsemiaan eläinkunnan tuotteita ympäristön metsistä ja vesistöistä. Riistaeläimiä hyödynnettiin monipuolisesti. Hirviä, metsäpeuroja, jäniksiä, oravia, majavia ja karhuja metsästettiin sekä nahkojen että lihan vuoksi. Hirvien ja peurojen sarvet olivat

Rautakauden lampaat ovat saattaneet muistuttaa näitä ahvenanmaanlampaita. Toinen uuhista eli naaraslampaista on sarvellinen, toinen sarveton.

Kuva: Auli Bläuer.

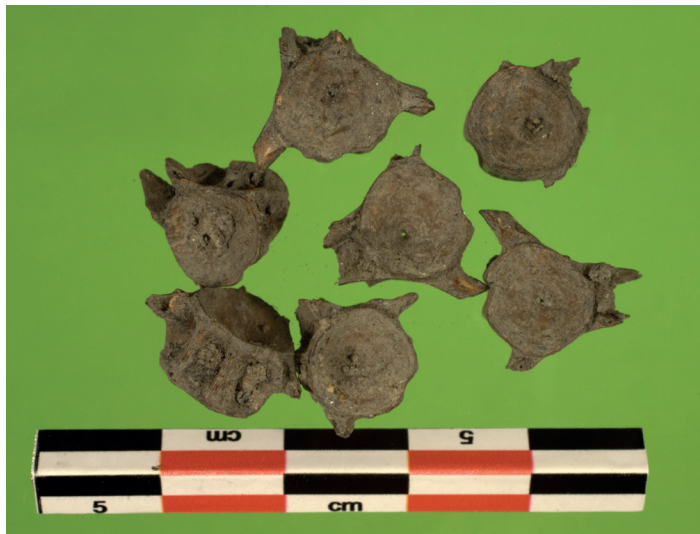
arvokasta raaka-ainetta, ja Tursiannotkosta on löytynyt paitsi runsaasti sarviesineitä myös niiden valmistuksesta kertovia jätetaloja. Luuaineistosta on myös tunnistettu erilaisten riistalintujen luita. Ainakin teeret, metsot, hanhet ja koskelot (isotai tukkakoskelo) kuuluivat asukkaiden hyödyntämiin lajeihin.

Turkiseläimistä pyydettiin ainakin ahmoja ja näätiä, todennäköisesti myös kettuja. Suurin osa turkiseläinten luista jätetään metsään nylkemisen yhteydessä, ja turkiksiin kiinni jätetyt luut poistetaan pääasiallisesti vasta niiden käsittelypaikalla. Jos turkikset myytiin käsittelemättä eteenpäin, ei niistä jäänyt merkkiäkään Tursiannotkoon. Tämän vuoksi turkiseläinten luiden niukkakin esiintyminen kertoo turkismetsästyksen aktiivisesta harjoittamisesta. Ahman reissuu on mielenkiintoinen löytö Pirkanmaalta, koska ahman nykyinen levinneisyys on huomattavasti pohjoisempi. On epätodennäköistä, että luu on tuotu Tursiannotkoon kauempaa esimerkiksi turkiksen mukana. Todennäköisesti ahmaa esiintyi aikaisemmin paljon nykyistä laajemmalla alueella, kuten historiallisen ajan kirjalliset lähteet turkiskauasta antavat ymmärtää.

Luuaineistosta löytyi myös runsaasti kalojen luita. Kaikkein pienimmät ja hauraimmat luut ovat saattaneet hävitä maakerroksissa vuosisatojen kuluessa, mutta Tursiannotkossa on syöty ainakin haukia, kuhia, ahvenia ja särkikaloja. Joukossa on hyvinkin kookkaiden kalayksilöiden luita.

KUKON LUITA JA KERAMIKKAA

Tursiannotkon asukkaille eläimet merkitsivät muutakin kuin ruoan ja turkisten lähdeä. Rautakauden eläimillä oli ihmisille symbolisia ja rituaalisia merkityksiä.

Tursiannotkosta on löydetty nämä kookkaan kuhan nikamat (KM 39785: 1042), jotka ovat peräisin samasta yksilöstä.

Kuva: Auli Bläuer/Pirkanmaan maakuntamuseo.

Eläinten hampaita ja luita haudattiin esimerkiksi vainajien mukana kalmistoihin tai asuinpaikoille piha-piiriä suojelemaan tai onnea tuomaan. Tursiannotkon asuinpaikan kaivauksissa on löytynyt muutama luukeskittymä, jolla on todennäköisesti tällainen rituaalinen merkitys. Tursiannotkon piha-alueelta löydettiin kaksi keskittymää pieniä luita keramiikan sirpaleiden keskeltä. Maahan oli haudattu osa

kukon luurankoa astioissa: toiseen keskivartalo, toiseen jalkojen alaosat kannuskynsineen. Ehkä kukosta oli haluttu suojelija-eläin pihapiirille.

Myös asuinpaikan rakenteista on löydetty luukeskittymiä, joissa on oravan ja näädän tassujen luita sekä karhun kynsi. Nämä saattavat olla peräisin taikapusseista, joita on kätketty rakennuksiin esimerkiksi riistaonnea tuomaan tai torjumaan pahaa.

ELÄMÄÄ ELÄINTEN KANSSA RAUTAKAUDEN PIRKKALASSA

Eläimet ovat kuuluneet olennaisena osana ihmisten arkipäivään Tursiannotkossa. Varmoja tietoja erillisistä karjasuojista asuinpaikalta ei ole, mutta todennäköisesti tällainen on pihapiirissä ollut. Osa eläimistä on tosin saattanut viettää talvikauden ihmisten kanssa saman katon alla, kuten vielä myöhempinä aikoina on ollut tapana. Eläimet ovat laiduntaneet vapaasti ympäröivissä metsissä. Vielä historiallisena aikana oli tapana aidata pellot ja niityt, jonne eläinten ei ollut tarkoitus päästä. Aitoja käytettiin todennäköisesti rautakaudellakin pitämään eläimet pois tietyiltä alueilta, eikä erityisen laidunalueen sisällä. Eläinten vapaa elämä altisti ne vaaroille ja onnettomuuksille. Esimerkiksi erään kanan jalkaluu oli mennyt poikki ja parantunut alkuperäistä luuta pidemmäksi. Kana on siis loppuelämänsä nilkuttanut. Myös yhdessä lampaan tai vuohen etujalan luussa on merkkejä parantuneesta luun murtumasta, samoin kuin suuren ungulaatin – siis mahdollisesti naudnan, hevosen tai hirven – selkänikamassa. Myöhemmän ajan historiallisista lähteistä paljastuu, että karhut ja sudet hyökkäsivät silloin tällöin metsissä laiduntavien kotieläinten kimppuun ja tunkeutuivat joskus jopa karjasuojiiin saaliin perässä. Näin on varmasti tapahtunut myös rautakaudella.

Karjanhoidon, metsästyksen ja kalastuksen tarkan merkityksen arvioiminen Tursiannotkon asukkaille on luuaineiston perusteella haasteellista. Koska karja-eläimet teurastettiin asuinpaikalla, ovat niiden luut hyvin edustettuna luulöytöjen joukossa. Hirvien ja metsäpeurojen ruhot saatiin sen sijaan käsitellä jo metsässä ja näin ollen vain osa luista kannettiin asuinpaikalle. Samoin turkiseläinten luut päätyivät asuinpaikkajätteen joukkoon vain harvoin. Kalan osuus ruokavaliossa on myös saattanut olla tässä aineistossa havaittua suurempi, sillä pienikokoisten kalaluiden säilyvyys on heikkoa ja niiden talteenotto vaatii huolellisen maa-ainestenäytteiden seulonnan ja erillisen läpikäymisen. Kalastuksella ja metsästyksellä on myös saattanut olla suuri merkitys eräetkillä. Kokonaisuuden perusteella voidaan kuitenkin arvioida, että karjanhoito on ollut merkityksellinen elinkeino Tursiannotkossa, ja että metsästyksellä oli suurempi merkitys kuin myöhemmin historiallisena aikana.

Arkistolähteet ja kirjallisuus

Bläuer, Auli 2015. Pirkkala Tursiannotko (2012 ja 2013). Luuraportti. KM 39258, KM 39785. Osteologinen raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Bläuer, Auli 2015. Voita, villaa ja vetoeläimiä. Karjan ja karjanhoidon varhainen historia Suomessa. -Karhunhammas 17. Turun yliopisto.

Bläuer, Auli & Hukantaival, Sonja 2013. Erikoisia kanalöytöjä rautakauden Pirkkalasta: uhririkko ja Nilkku-Lotta. - Suomalaisen maatiaiskan säilytysohjelman tiedote 1/2013.

SUMMARY

CATTLE, GAME AND FURS. ANIMAL BONES AT THE LATE IRON AGE SETTLEMENT OF TURSIANNOTKO

A large number of animal bones dating from the Late Iron Age have been found at the Tursiannotko settlement in Pirkkala. These bones have allowed archaeologists to study the importance of animals to ancient inhabitants. They raised domestic animals, but also fishing as well as hunting for meat and fur were an important part of their livelihood. Animals were also carriers of symbolic and ritual meaning, and the finds include cockerel bones that were buried on purpose in the yard.

TURSIANNOTKON PELLOILLA VILJELTIIN OHRAA JA HERNETTÄ

MITÄ KASVIARKEOLOGIA ON?

Kasvit ovat kautta aikojen olleet ihmiselle tärkeä osa jokapäiväistä elämää. Kasvien käytön historiaa on tutkittu yhdistämällä arkeologian, geologian, historian ja kasvitieteen menetelmiä. Tätä tieteenalaa, joka tutkii ihmisen ja kasvien suhdetta menneisyyden eri vaiheissa, kutsutaan paleoetnobotaniikaksi ja arkeobotaniikaksi. Sanat muodostuvat kreikan sanoista paleon= vanha, archaios=muinainen, etnos=kansa ja botane=kasvi. Tutkimusaineisto saadaan arkeologisilta kaivauksilta: kaivauksilla otetaan maanäytteitä, joista mikroskoopin alla tutkitaan kasvijäänteet eli makrofossiilit. Kasvijäänteet, joita näytteistä löydetään, ovat kasvien siemeniä ja hedelmiä, lehtiä, neulasia, varsia ja puunpalasia. Lisäksi fossiilisinä kasvijäänteinä voivat säilyä juuret, juurimukulat, marjat, kukat sekä kuidut ja solukot. Viljoista säilyvät yleisimmin jyvät, akanat ja korret. Kasvijäänteet voivat suotuisissa oloissa säilyä maaperässä satoja, jopa tuhansia vuosia. Yleensä kasvijäänteet ovat säilyneet hiiltyneinä, eli esimerkiksi talon palamisen yhteydessä kasvijäänteet ensin hiiltyvät ja jäävät palokerrosten alle, jossa ne säilyvät kunnes pääsevät tutkijan mikroskoopin alle. Hiiltymättöminä kasvijäänteet ovat säilyneet harvemmin, mutta esimerkiksi keskiaikaisista käymälöistä on löydetty tuhansia siemeniä, jyviä ja muita kasvinosia, jotka ovat säilyneet kosteassa ja hapettomassa ympäristössä satoja vuosia ja ovat edelleen lähes "tuoreen" näköisiä.

Kasvijäänteet kertovat tutkijalle, mitä kasveja ympäristössä on kasvanut, miten ihmisen toiminta on muokannut ympäristöä eri aikoina, mitä kasveja on käytetty ruokana tai muuten hyödynnetty, esimerkiksi lääkkeenä. Viljelykasvien jäänteet ovat konkreettinen todiste viljelykasvien tuntemuksesta ja niiden hyödyntämisestä arkielämässä esihistoriallisena aikana. Arkeologisilta kohteilta löytyy yleensä runsaasti kasvijäänteitä ja erityisesti esihistorialliset sekä keskiaikaiset asuinpaikat ovat mielenkiintoisia kohteita kasvijääntetutkimuksen kannalta. Asuinpaikkojen tulisijat, jätekuopat, lattiat, kaivot ja muinaispellot ovat kohteita, joihin on aikojen kuluessa kerääntynyt ihmisen arkielämästä kertovaa monipuolista kasvijäänneaineistoa.

KASVIARKEOLOGIAN MENETELMÄT

Arkeologisilla kaivauksilla otetaan maanäyte jostakin mielenkiintoisesta kohdasta, kuten edellä mainitut tulisijat, jätekuopat ym., tai jossa näkyy jo paljain silmin vaikka runsaasti hiiltyneitä jyviä tai muuta orgaanista, tarkemmin määrittelemättömästä ainesta, josta halutaan saada lisää tietoa. Näytteet otetaan kaivauksilla aina puhtaaseen, tiiviisti suljettavaan muovipussiin tai -astiaan, jonka päälle kirjoitetaan tarkat tiedot näytteen kohteesta, sijainnista ja mahdollisesti myös lyhyt kuvaus maalajista sekä muista arkeologisista huomioista. Näytteet myös numeroidaan juoksevasti, ja näytepusseissa olevat tiedot kirjataan myöhemmin myös näyteluette-

loon sekä raportteihin. Näytteitä säilytetään mieluiten viileässä ja valolta suojattuna tutkimuksiin asti. Säilytyksessä voi pusseja avata hieman, jotta näytteet vähän kuivahtavat eivätkä lähde homehtumaan tai siemenet itämään. Tämä ei kuitenkaan ole välttämätöntä, mikäli näytteet ovat viileässä. Näytteitä tulisi säilyttää vierekkäin, mutta ei päällekkäin, jotta hauraat kasvijäänteet eivät painon vuoksi rikkoutuisi.

Maanäytteet käsitellään kellutusmenetelmällä: näyte sekoitetaan isossa astiassa olevaan veteen, jolloin mineraaliaines (hiekkia ja kivet) jää astian pohjalle ja orgaaninen (esimerkiksi kasvijäänteet) nousee veden pinnalle. Veden pinnalle noussut orgaaninen aine kaadetaan siiviläsarjalle ja huuhdellaan varovasti. Siiviläsarjan avulla orgaanisesta aineksesta saadaan eroteltua isot juurenpalat, lehdet, oksat ja tikut mikroskooppisista siemenistä, jyvistä ja muista pienistä kasvijäänteistä. Siivilöille erotetut kasvijäänteet tutkitaan mikroskoopin avulla, jotta nähdään esimerkiksi parin millimetrin kokoisen siemenen muoto, pintarakenteet ja muut yksityiskohdat, joiden perusteella saadaan kasvin tarkka laji määritettyä. Yleensä kokonaisesta, ehjästä siemenestä tai jyvistä saadaan kasvilaji määritettyä, mutta myös rikkoutuneista siemenen palasista on mahdollista saada tarkka määrittäminen.

Hiiltyneitä ohran jyviä Tursiannotkon palaneesta rakennuksesta. Mittakaava 1 mm.

Kuva: Mia Lempiäinen-Avci/Turun yliopisto, kasvimuseo.

rikkaamman. Tursiannotkon herneet ovat olleet pieniä, ruskean tai harmaan väristä peltohernettä, jolla on hento varsi ja siksi sopiva myös eläinten rehuksi. Paksukuorinen härkäpapu – kuten nimikin jo sanoo – on ollut myös eläintenrehua, mutta sen viljely on ollut vähäisempää kuin edellä mainitun herneen. Rautakaudelle ajoittuvista asuinpaikoista hernettä on löytynyt aiemmin Liedon Pahkasta, Paimion Sievolasta, Hattulan Retulansaaresta, Laitilan Vainionmäeltä ja härkäpapua vain Hattulasta ja Laitilasta, joten Tursiannotkon tulos tuo hyvän lisän rautakautisiin löytökohteisiin Suomessa.

Edellä mainittujen viljeltyjen kasvien lisäksi Tursiannotkon väki on kerännyt ympäröivästä luonnosta niin vadelmaa kuin pähkinäpensaan pähkinöitä. Vadelman ja pähkinän jäänteet ovat hyvin yleisiä löytöjä arkeologisilla kohteilla kivikaudelta alkaen, sillä ne tuovat maukkaan ja ravitsevan lisän ravintotalouteen ja lisäksi niitä on ollut helppo kerätä metsistä sekä rehevistä pähkinälehdöistä.

TURSIANNOTKON RAKENNUKSET – PALANEET LOPPUKESÄLLÄ?

Tursiannotkon kaivauksissa tutkitussa, rautakautisia löytöjä sisältävässä kulttuuri-kerroksessa tavattiin myös useita hiiltyneitä puurakenteita, joista yksi oli lautalatti-aa. Lautalattiaksi tulkittu rakenne on radiohiiliajoituksen perusteella vuosilta 1020–1170 eli viikinkiajan lopulta tai ristiretkiajalta. Toisen rakennuksen seinälinjaksi tulkitusta rakenteesta teetettiin myös radiohiiliajoitus, jonka perusteella rakennus ajoittuu viikinkiajalle, vuosiin 790–970. Tässä rakennuksessa on puolestaan ollut maalattia.

Näistä samoista yhteyksistä on löydetty runsaasti ohran jyviä, joten voidaan arvella, että kyseessä on mahdollisesti lautalattiainen asuinrakennus, jossa on käsitelty viljaa ruoan laitton yhteydessä, ja maapohjaisessa varastorakennuksessa on varastoitu jyviä. Molemmat rakennukset ovat tuhoutuneet tulipalossa, ja samalla rakennuksissa käsitellyt tai varastoidut jyvät ovat hiiltyneet ja hautautuneet palokerrosten sekä myöhempien maakerrosten alle. Tutkituista jyivistä voidaan kuitenkin päätellä, kuten jo edellä on todettu, että jyvät ovat olleet palon hetkellä kypsiä, mutta eivät vielä kuivia, joten viljasato oli hiljattain kerätty pellostä. Näin saadaan suhteellinen ajoitus tulipalolle: Tursiannotkon talot ovat tuhoutuneet loppukesällä, heinä-elokuussa.

YHTEENVETO KASVIJÄÄNNEANALYYSIN TULOKSISTA

Kasvijäänneanalyysin tavoitteena oli selvittää, mitä kasveja Tursiannotkon rautakautisella asuinpaikalla on mahdollisesti viljelty ja syöty. Tavoitteena oli myös saada materiaalia radiohiiliajoituksia varten. Viljoista voitiin määrittää lajitasolle yhteensä 123 jyvää; palkokasveista löytyi yhteensä neljä jäännettä ja hyötykasveista viisi. Vaikka tutkittujen näytteiden määrä (75 näytettä) ja kasvijäänteiden, erityisesti hyötykasvien, määrä oli myös varsin vaatimaton, on tulosten pohjalta mahdollista saada uutta tietoa Tursiannotkon ihmisten elämästä ja ruokataloudesta.

Analyysien yksi merkittävimmistä tuloksista on, että tiedetään Tursiannotkon pelloilla kasvaneen kaikkia nykyisinkin tunnettuja viljalajeja: ohraa, kauraa, ruista ja vehnää. Selvää myös on, että ohra on ollut viljelyksessä, mutta muiden merkitys varsinaisena viljakasvina on epävarma: muut viljat ovat saattaneet olla lähinnä kokeiluasteella tai ne ovat kasvaneet rikkakasveina ohrapellossa. Analyysin tuloksena tiedetään lisäksi, että Tursiannotkossa on kasvatettu myös hernettä ja härkäpapua, tarkoituksena maan laadun parantaminen sekä lisäravinnon tuottaminen ihmisille ja eläinten rehuksi. Mielenkiintoinen lisä Tursiannotkon menneisyyden selvittämisessä on yksityiskohta, jonka hiiltyneet jyvät paljastavat: rakennukset ovat palaneet tulipalossa loppukesällä.

Maanäytteet ja erityisesti niistä löytyneet kasvijäänteet ovat siis merkittävä tutkimuskohde, ja tulokset saattavat tuoda huomattavasti uutta lisätietoa kohteesta. Yleisestikin poikkitieteellinen tutkimus, jossa yhdistetään arkeologiaa sekä esimerkiksi kasvijäänte- ja eläinluututkimusta, siitepöly-, tärkkelys- ja isotoopitutkimusta, saattaa avata uskomattomia ikkunoita, joiden kautta menneisyyttä voidaan tarkastella aivan uudesta näkökulmasta.

Arkistolähteet

Lempiäinen-Avci M. 2012. Pirkkala Tursiannotko. Makrofossiilitutkimukset 2012. Tutkimusraportti. Turun yliopisto/biologian laitos/kasvimuseo. - Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Lempiäinen-Avci M. 2016. Pirkkala Pirkkalankylä (Bircala) & Tursiannotko 2013. Arkeobaaninen tutkimus 2016. Tutkimusraportti. Turun yliopisto/biologian laitos/kasvimuseo. - Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Kirjallisuus

Bläuer A., Lempiäinen-avci M. 2014. Luita ja jyviä. Maatalouden historia arkeologisen eläinluu- ja kasvijäännöstudion valossa. - Historiallinen aikakauskirja 4/2013. S. 422-432.

Elfving F. 1906. Viljelyskasvit. Niitten historia, leveneminen ja käyttäminen. Vanamo-seuran toimittama suomennos. Porvoo: WSOY.

Niemelä J. 1998. Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna. Historiallisia tutkimuksia 199. Suomen historiallinen seura. Tampere.

Onnela J., Lempiäinen T., Luoto J. 1996. Viking age cereal cultivation in sw Finland - a study of charred grain from Pahanmäki in Pähkä, Lieto. - *Annales botanici fennici* 33. S. 237-255.

Raninen S. 2013. Arkeologinen kaivaus Pirkkalan Tursiannotkon rautakautisella asuinpaikalla. - Pirkanmaan alta 13. S. 6-18.

Viklund K. 1998. Cereals, weeds and crop processing in iron age sweden. Methodological and interpretive aspects of archaeobotanical evidence. - *Archaeology and environment* 14. Umeå.

SUMMARY

DAILY LIFE AT TURSIANNOTKO – ARCHAEOBOTANICAL RESEARCH

Archaeobotany is the study of plant remains from archaeological sites to better understand the cultivation history, environmental context of past societies, and how the environment was exploited and modified. An archaeobotanical analysis conducted from the soil samples derived from the Late Iron Age (ca 800–1200 AD) settlement at Tursiannotko, Pirkkala revealed well preserved charred plant material. According to the analysis barley, rye, oat, and wheat were growing at the fields of the settlement. Notably, barley had the most important status, while other cereals were less important or they were considered as weeds. Moreover, legumes as pea and broad bean were cultivated also, most probably for animal fodder, but also for human consumption. From the surrounding forests raspberries and hazelnuts were collected.

BIRKAN KOIVUT VAI SAKSAN KARHU HIIDEN JA VESIHIDEN NAAPURINA PIRKKALANKYLÄSSÄ?

Tutkimus Pirkkalan vanhimmasta tunnetusta paikannimistöstä

JOHDANTO

Kirjoitukseni käsittelee Pirkkalan vanhimman tunnetun paikannimistön alkuperää. Nykypäivän Pirkanmaan kannalta Pirkkalan varhaisvaiheet ovat tärkeitä mm. siksi, että Sisä-Suomen suurimman kaupungin Tampereen juuret ovat Pirkkalan keskiaikaisessa suurpitäjässä.

Viimeaikaisissa arkeologisissa kaivauksissa on paljastunut aiemmin tiedettyä vahvempi rautakautinen asutus Pirkkalankylästä, joka on historiallisesti tarkasteltuna Pirkkalan pitäjän keskuskylä ja kirkonkylä. Tursiannotkon asuinpaikan rakennusten jäänteet on ajoitettu viikinki- ja ristiretkiaikaan. Alueelta on myös tehty jo kivi-kaudelle ajoittuvia löytöjä. Pronssikaudelle ajoittuvia löytöjä ei sen sijaan ainakaan toistaiseksi ole tehty.

Minkä ikäistä ja mitä alkuperää on Pirkkalankylän paikannimistö? Entä onko nimellä *Pirkkala* mitään tekemistä Mälarenin viikinkiaikaisen kauppapaikan *Birkan* kanssa? Näihin kysymyksiin pyrin vastaamaan historiallisen kielitieteen, historia-tieteen, nimistöntutkimuksen ja maantieteen keinoin. Paikannimet ovat menneisyydentutkimukselle arvokkaita tietolähteitä, sillä moni paikannimi on siirtynyt sukupolvelta toiselle ja siten säilyttänyt tietoa paikan historiasta. Pirkkalassakin on paikannimiä, jotka ovat iältään vanhempia kuin yksikään nykypäivänä olemassa oleva rakennus Suomessa. Paikannimien alkuperän ja iän selvittelyssä eli etymologioinnissa nimen ilmiäisillä on keskeinen rooli.

VANHAA PIRKKALAA HIIDENMÄELTÄ TURSIANNOTKOON

Pirkkalankylässä ja sen lähistöllä on kokonainen joukko menneisyydentutkimuksen kannalta tärkeitä paikannimiä. Paikalla sijainnut Tursiannotkon asuinpaikka kuuluu Suomen tunnetuista rautakautisista asuinpaikoista keskeisimpiin. Välittömästi Tursiannotkon pohjoispuolella on pienehkö kallioinen mäki nimeltä *Hiidenmäki*, jolla on uhrilähteeksi muistettu luonnonkolo nimeltä *Hiidenlähde*. Pyhäjärven etelärannan kaarella on lisäksi joukko muitakin sanan *hiisi* sisältäviä paikannimiä: *Hiidenmaa*, *Hiidenmaannokka*, *Hiidenlaidun*, *Hiidenkivi* ja *Hiidenkari*. Pirkkalankylän *Hiidenmäki* sijoittuu maantieteellisesti niiden väliin. Näistä nimistä ainakin joidenkin historia ulottuneen kristinuskon tuloa edeltäneeseen aikaan, rautakaudelle (n. 500 eKr.–1200 jKr.), ja nuorimmatkin niistä lienevät keskiajalta (n. 1200–1530 jKr.). Ennen kristinuskon tuloa sanan *hiisi* merkitys oli 'kalmisto ja/tai kulttipaikka (esim. pyhä lehto)', mutta kristinuskon myötä sana alkoi merkitä persoonallista pahansuopaa henkiolentoa.

Yleiskartta Pirkkalankylästä. © Maanmittauslaitos, maastokarttarasteri 6/2016.

Hiidentiellä tarkoitetaan (talvi)tietä. Hiidenteitä oli Satakunnassa ja Hämeessä. Eräs hiidentie kulki Pirkkalankylän kautta, tarkemmin sanottuna Tursiannotkon, Kotolahden ja Hiidenmaan kautta Ruovedeltä Vesilahden Narvaan ja sieltä edelleen kohti Lounais-Suomea. Koska hiidenteitä pitkin kulkivat nimenomaan ihmiset eivätkä uskomusolennot (hiidet), yhdyssanan *hiidentie* määriteosa *hiisi* ei sanan *hiidentie* syntyäkään ole vielä voinut merkitä uskomusolentoa vaan kulttipaikkaa. *Hiidentie* lienee merkinnyt joko kahden tai useamman hiiden (~ muinaispitäjän keskuspaikan) yhdistävää tai ainakin yhteen hiiteen syrjemmältä johtavaa (talvi)tietä. Sana ja käsite *hiidentie* lienee siten syntynyt ennen kristinuskon vallitsevaksi uskonnoksi tuloa, Ylä-Satakunnan ja Hämeen tapauksessa 1200-luvun puoliväliin mennessä.

Tursiannotko sisältäneen suomalaisen yleisnimen *tursas*, jonka merkitys on 'merihirviö, vesihiisi, vedenhaltija'. Nimenantohetkellä sittemmin Tursiannotkona

tunnettu Pyhäjärveen viettävä rinne lienee ollut Pyhäjärven Kotolahden lahdelma, siis "Tursianlahti", sillä Pyhäjärven vedenpinta oli ennen Kokemäenjoen vesistön koskenperkauksin 1700- ja 1800-luvulla tehtyjä järvenlaskuja jonkin verran nykyistä (77 m mpy) korkeammalla. Jo 78 metrin vedenkorkeus synnytti notkon alaosaan lahden.

Sanoja *tursas* ja *turisas* ei voi äännehistoriallisesti uskottavasti johtaa muinais-skandinaavien ukkosenjumalan nimestä *bórr* (vrt. ru. torsdag ja sm. torstai) eikä sen muinaisgermaanisesta esimuodosta **punraz* 'ukkonen', vaan sekä *tursas* että sen vanhempi muoto *turisas* on mitä ilmeisimmin lainattu muinaisgermaanin sanasta **purisaz* 'jättiläinen, hirviö' (> muinaisislannin *purs* 'jättiläinen', muinaisyläsaksan *thuris* 'jättiläinen').¹

Sana *tursas* sisältynee myös mm. mynämäkeläiseen paikannimeen *Tursunperä* < *Tursanpära* v. 1654, *Tursanperæ* v. 1485 ja *Thursanpæræ* v. 1424 (luettava *Turasaanperä*; vrt. *Jonne Thomanpoycæ* (= *Jonne Tuomaanpoika* <- *Tuomas*) Mynämäellä v. 1424) < **Tursahanperä* <- *tursas*. *Tursunperä* on ollut merenlahden pohjukka pari tuhatta vuotta sitten, joten nimi lienee jo siltä ajalta. Nimen *Tursunperä* tarkoite sijaitsee *Hiittiömäen* (<- *hiitti* (vrt. *Hiittinen*) <- *hiisi* 'kalmisto ja/tai kulttipaikka') ja rautakautisen kalmiston välissä. Vastaavasti *Tursiannotko* sijaitsee *Hiidenmäen* välittömässä läheisyydessä. *Tursunperä*, *Hiittiömäki* ja rautakautinen kalmisto sijaitsevat Mynämäen keskiaikaisen kirkon läheisyydessä samoin kuin *Tursiannotko* ja *Hiidenmäki* Pirkkalan vanhan kirkon läheisyydessä.

Nähdäkseni **Tursia* on yleisellä paikannimistöjohtimella *-ia* muodostettu, uskomusolentoa merkitsevän yleisnimen *tur(i)sas* sisältävä esikristillisenä aikana annettu paikannimi. Johdossuhde *tursas* > *Tursia(-n-notko)* on sama kuin nimessä *Urjala* < *Vrdhiala* (v. 1390) < **Utriala* <- *utras* 'saukko' (vrt. sukunimeen *Utriai-**nen*). Pirkkalan Pyhäjärven alueella on useita muitakin *-ia(n)*-loppuisia paikannimiä ja yhdysnimien määriteosia, esimerkiksi *Juoksianoja*, *Nokia*, *Nokianvirta*, *Ania ja Ahtiala*, joten kyseessä on vanha paikallinen nimenantomalli.

Kotolahden pohjukassa sijaitsevan alanteen nimi *Kalmo* sisältää kyllä hyvin todennäköisesti suomen kielen sanan *kalma*, joka on todennettu myös muodossa *kalmo*, mutta missä merkityksessä? Sana *kalma* on merkinnyt 'kuolema, vainaja, ruumis, kuoleman haju; hauta, hautausmaa'. Olavi Horsma-aho on otaksunut nimen *Kalmo* kielivän paikalla rautakaudella sijainneesta hautausmaasta, kalmistosta. Tämä sinänsä mahdollinen oletus ei kuitenkaan ole ainoa nimen kyseeseen tuleva selitys. Ottaen huomioon että Pyhäjärven vedenpinta on aikoinaan ollut jonkin verran nykyistä korkeammalla ja *Kalmo* on siten aikoinaan ollut matala ja oletettavasti rehevä Pyhäjärven lahdenpohjukka (nykyisen Kotolahden jatke), on mahdollista, että nimeen sisältyy sana *kalma/kalmo* merkityksessä '(pinta)kalvo, kelmu, ketto, (lumi)home', joka esiintyy esimerkiksi sahalahtelaisessa sanonnassa *vesi on kalmalla*. Sahalahti onkin Kangasalan osana aikoinaan kuulunut Pirkkalan varhaiskeskiaikaiseen suurpitäjään. Suomen yksiosaisten *Kalmo*-nimien tarkoiteista useimmat ovat saaria järvissä suomen kielen itämurteiden alueelta, mitä kumpaakaan Pirkkalankylän *Kalmo* ei ole. On erittäin epätodennäköistä, että Kalmon kaltaisen pienen paikan nimi olisi periyty-

1 Katso käytettyjen merkkien ja lyhenteiden selitykset artikkelin lopussa.

nyt kivikaudelta asti; rautakauteen se voisi palautua.

Yhteenvedona edellä käsitellyistä paikannimistä voi todeta, että *Hiidenmäki* vaikuttaisi olevan esikristillinen kulttipaikka. Nimi *Kalmo* ei sen sijaan välttämättä kieli kalmistosta, ei edes yksittäisen talon hautausmaasta. Kaiken kaikkiaan nykyisessä Pirkkalankylässä on kuitenkin pieneksi alueeksi paljon tuonpuoleiseen ja/ tai yliluonnolliseen (uskomusolentoihin) viittaavia paikannimiä, mikä puhuu juuri kyseessä olevan paikan tai ainakin kyseisen seudun pitkän asutushistorian puolesta – aivan kuten arkeologiset todisteetkin.

Juoksianoja on Kotolahteen laskevan luonnonojan nimi. Nimi sisältää todennäköisimmin suomen kielen verbistä *juosta* johdetun nominin *juoksu* ja siitä edelleen paikannimistöjohtimella *-ia* muodostetun nimen. Nykyistä korkeammalla ollut vedenpinta on aiheuttanut sen, että Juoksianojassa virrannut vesi on aikoinaan ”juossut” mäenrinnettä alas 10 metrin pudotuksen vain vähän ennen Pyhäjärven lahteen laskemistaan, mikä olisi antanut aiheen suomalaiseseen, *juosta*-verbiin pohjautuvaan nimenantoon. Huomattakoon, että verbi *juosta* merkitsee myös ’virrata’ ja että sana *juoksu* on todettu myös merkityksissä ’luonnonoja’ ja ’puro’. Nimeä *Juoksianoja* ja sen tarkoitetta muistuttaa sekä äänneasultaan että maastonmuodoiltaan Jämsän *Juokslahti*. Aivan mahdotonta ei tosin ole, että nimeen *Juoksianoja* sisältyisikin saamen kielen sana *juoksa* ’jousi, kaari’ (vrt. paikannimiin *Juoksenki* (< saame) ja *Joutsa* (< suomi)), joka on etymologisesti sama sana kuin suomen jousi. Nimittäin kun Pyhäjärven vedenpinta oli nykyistä korkeammalla, ainakin osa Juoksianojan alajuoksusta ja sitä ympäröivistä pelloista oli Pyhäjärven Kotolahden ahdassuista pohjukkalahtea. Peruskartan 80 m korkeuskäyrästä erottuisi kyllä nimen tarkoitteeksi sopiva ”jousen kaari”, kaartuva niemi, mutta aivan niin korkealla Pyhäjärven vedenpinta ei liene ollut tuhansiin vuosiin.

Laukaa (murteessa myös muodossa *Laukkaa*) on vainio Kotolahden rannan tuntumassa. Järven ja Laukaan välissä on *Laukkaanranta*. Suomessa on joitakin *Laukaa-*, *Lau(v)as*-nimiä. Ainakin niiden kantanimien tarkoitteet ovat vesielementtiin liittyviä. Nimeen sisältyvä vanha yleisnimi on varhaisuomessa taipunut **laughas* (> *Lauas*), **laukahan* (> *Laukaan* > *Laukaa/Laukkaa*). Etymologisesti saman sanaperheen sanoilla on todettu mm. merkitykset ’aukko, reikä, syvennys, notkelma, suvanto-paikka koskessa, tyyni meri’. Pyhäjärven vedenpinnan ollessa nykyistä korkeammalla Kotolahden keskellä oli lahden laajentuma, ”aukko”. Myös Pirkkalankylän *Laukaa* lienee alun perin ollut vesistöviitteinen paikannimi ja tarkoittanut Pyhäjärven osaa, Kotolahtea, sillä peltoon ”aukkona” viitattaessa nimen *Laukkaanranta* merkityssältö olisi ollut ”Pellonranta” eikä sellaisia paikannimiä näyttäisi esiintyvän Suomen paikannimistössä, toisin kuin vesistöön viittaavalle *Laukkaanrannalle* analogiset *Lahdenranta* ja *Järvenranta*, jotka ovat suomalaisessa paikannimistössä esiintyviä nimiä. Luontonimi *Laukaa* lieneekin *Kotolahden* aiempi nimi.

Saamelaisperäisiä tai saamelaisiin viittaavia suomalaisten antamia paikannimiä Pirkkalan emäpitäjän alueella ovat ainakin *Tammerkoski/Tampere*, *Lapinniemi* ja *Sarsa*. Paikannimistä viimeksi mainittu eli *Sarsa* (Kangasalla) lienee ensin lainautunut ei-saamelaisesta kielestä kantasaameen ja siitä esisuomeen. Ei-saamelaisista alkuperää oleva, itämerensuomalainen nimi Pyhäjärven alueella lienee puolestaan *Iidesjärvi*.

BIRKA JA PIRKKALA

Birka oli Mälaren-järven saarella Sveanmaalla sijainnut 700-luvun lopulta 900-luvulle kukoistanut merkittävä satama, kauppapaikka ja kaupunkimainen yhdyskunta. Tämän tutkimuskirjallisuudessa *Birkana* tunnetun ”kauppalan” nimi on tallentunut kirjallisiin lähteisiin varhain. Sen mainitsevat ja siitä kirjoittavat saksalaiset kirkkohistorioitsijat Rimberty n. 870 ja Adam Bremeniläinen n. 1075. Rimberty kirjoittaa paikannimen muodoissa *Birca* ja *Byrca*, jotka molemmat ääntyvät [birka], ja Adam muodossa *Birca*, joka on niin ikään äännettävä [birka]. *Birka*-niminen ruotsalainen kauppapaikka on asiakirjalähteidenkin perusteella ollut olemassa n. vuoteen 830 mennessä, jolloin munkki Ansgar ensi kertaa vieraili Birkassa lähetystyötä tekemässä. Latinankielisissä teksteissä esiintyvä paikannimi *Birca* sijaitsi Mälaren-järven saarella, jonka nimenä on koko dokumentoidun historian ajan ollut ”Koivusaari”, nykyruotsiksi *Björkö*. Saaren nimi mainitaan sekini ensi kertaa asiakirjoissa jo vuonna 1322 kirjoitusasussa *Byærkøø* (luettava *Björkö* ”Koivusaari”). Huomioitakoon, että ’koivua’ merkitsevä sana oli Rimbertyn ja Adam Bremeniläisen äidinkielessä muinaisalasaksassa juuri *birka* ja että kyseinen sana esiintyy mannergermaanisissa paikannimissä. Birkan kukoistusaikana ”*Birca*” on todennäköisesti ollut paikallisessa kielessä eli muinaisskandinaavissa äänneasussa **Bjark-ey*. Sellaista perusmuotoista sanaa kuin *birka* ei tiettävästi ollut muinaisruotsissa.

Koska aivan Mälarenin *Björkö*n eli ”Koivusaaren” lähiympäristöstä löytyvät myös toisiaan kontrastoivat ”Leppäsaari” (*Alsnö*) ja ”Tammisaari” (*Ekerö*), johtopäätös on, että nimi *Birka* on mitä todennäköisimmin alkujaan luontoonimi, koivuja kasvanut ”Koivusaari”.

Pirkkalan pitäjän vanhan keskuskylän nykyinen nimi *Pirkkalankylä* on ilmeisesti sekundaarinen. Alun perin kylää näyttäisi kutsutun vain *Pirkkalaksi*. Vuodelta 1442 olevassa alkuperäisenä säilyneessä asiakirjassa mainitaan *Niclis Birkala*. Koska juuri häntä ennen samaisessa asiakirjassa mainitaan *Olaff Leyko* (luettava Olavi Leuku; vrt. Leuku v. 1546) ja koska *Leuku* on talo nimenomaan Pirkkalankylässä, pidän mahdollisena, että Pirkkalankylässä oli vielä vuonna 1442 *Pirkkala*-niminen talo, josta kylä ja pitäjä ovat saaneet nimensä. Oliko asiakirjoista 1540-luvulta alkaen Nikkilänä tunnettu kantatalo Pirkkalankylän pohjoispäässä Hiidenmäen itäpuolella alun perin nimeltään Pirkkala? *Niclis* ja *Nikki* kun ovat saman nimen (*Nikolaus*) rinnakkaismuotoja, edellinen ruotsinkielinen ja jälkimmäinen suomenkielinen.

Pidempi nimimuoto Pirkkalankylä on syntynyt erottamaan kylän nimen muutoin samannimisen pitäjän nimestä. Pirkkalan pitäjä (*Bircala sokn*) ja Pirkkalan kylä (*Bircala by*) esiintyvät samassa asiakirjassa vuonna 1466.

Vanhin maininta nimestä Pirkkala (ru. *Birkala*) on *Birkala* Turussa 9.5.1374 päivätyssä alkuperäisenä säilyneessä asiakirjassa, johon on kirjattu Ulvilan, Kokemäen ja Pirkkalan asukkaiden todistus Peräpohjolan hiippakuntarajoja koskevassa asiassa. Myös Harjavallassa Kokemäenjoen varrella on *Pirkkala*-niminen kylä. Harjavallan Pirkkala on ns. suomalaisen oikeuden kylä, joten sen on täytynyt syntyä viimeistään 1200-luvulla.

Nimen *Pirkkala* on arveltu johtuvan edellä mainitusta paikannimestä *Birka*, jolloin kyseessä olisi ns. nimisiirrynnäinen. Tämä on kuitenkin kahdesta syystä melko epätodennäköistä. Ensinnäkin latinalais-muinaissaksalaisessa muodossaan viikinki- ja ristiretkiajan lähteistä tunnettu *Birca* ei välttämättä ollut [birka] muinais-skandinaaviksi, vaan **Bjarkey*, mistä nimi *Pirkka-la* ei ole johdettavissa. Toiseksi Suomen muut *Pirkkala*-nimiset kohteet ovat järjestään talonnimiä. Pirkkalankylän vanhoista nimistä yksikään ei viittaa kaupankäyntiin tai kauppapaikkaan.

Kielellisesti analysoituna *Pirkkala* on varsin todennäköisesti hyvin yleisellä *-la* -johtimella muodostettu asutusnimi, alkuaan todennäköisesti yksittäistalon nimi. Talonnimiin sisältyy usein henkilönnimi. Jouko Vahtola on yhdistänyt nimen *Pirkkala* vanhaan saksalaiseen henkilönnimeen *Biricke*. Tämä jo ajanlaskumme ensimmäiseltä vuosituhannelta tunnettu henkilönnimi on johdos germaanisten kielten 'karhua' merkitsevstä yleisnimestä, ja sen äännekehitys on ollut *Biricke* "Karhunen" < *Birico* < *Berico* < kantagermaanin **Ber-ikan* <- kantagermaanin **ber-an* 'karhu'. Mielestäni Vahtolan esittämä, henkilönnimeen perustuva etymologia, on esitetyistä nimenselityksistä paras. Nimi *Pirkkala* on sitä paitsi todennettu myös yhtä tavua pidemmässä muodossa *Pirickala* vuonna 1551.

Milloin Pirkkalan kirkkopitäjä perustettiin? Pirkkala oli yksi keskiaikaisen Ylä-Satakunnan pitäjistä. Uppsalan arkkipiispan Hämeen ja Satakunnan asukkaille 7.5.1360 osoittamasta kirjeestä käy ilmi, että mainittujen alueiden tuolloiset asukkaat ja heidän edeltäjänsä olivat ylimuistoisista ajoista lähtien maksaneet veronsa kirkolle erillisen, Varsinais-Suomen ja Ala-Satakunnan suomalaisen ja ruotsalaisen oikeuden kymmenysverosta poikkeavan sopimuksen mukaisesti. Koska Ylä-Satakunnan kirkollisessa keskuspitäjässä Sastamalassa kymmenykset maksettiin maataloustuotteina, mutta ylempänä Kokemäenjoen vesistöissä turkiksina, Pirkkala on siten erotettu Ylä-Satakunnan emäkirkkopitäjästä Sastamalasta viimeistään tuota sopimusta solmittaessa. Ylimuistoisen ajan vähimmäispituuden hyvin varovaisestikin vain 40 vuodeksi arvioiden Pirkkalan kirkkopitäjän perustamisen lienee täytynyt tapahtua vuoteen 1320 jKr. mennessä. Todennäköisesti Pirkkalan kirkkopitäjä on syntynyt aiemmin, koska turkisveroa on kirjallisten lähteidenkin mukaan maksettu kirkolle viimeistään 1290-luvun alussa. Pirkkalan pitäjän perustamisesta on siten hyvin todennäköisesti kulunut yli 700 vuotta.

Miten Pirkkalan kirkkopitäjän nimeksi tuli juuri Pirkkala eikä vaikkapa Pyhäjärvi? Sitten Pirkkalana tunnetun elin- ja nautinta-alueen ensimmäinen kirkko rakennettiin nähtävästi **Pir(i)kka*-nimisestä kristitystä isännästään nimensä saaneen **Pir(i)kkalan* talon maille nykyiseen Pirkkalankylään tai sen välittömään läheisyyteen. Pirkkalan maille rakennetun kirkon nimeksi tuli siten luontevasti Pirkkalan kirkko. Kirkonpaikan nimestä on usein tullut kirkkopitäjän nimi. Pirkkalan vanhin tunnettu kirkko on sijainnut nykyisen vanhan kirkon paikalla. Emme ainakaan tois- taiseksi tiedä, missä Pirkkalan ensimmäinen kirkko tarkalleen sijaitsi.

Pyhäjärven rannalla sijaitsevan Pirkkalankylän nimistön tutkimuksen yhteydessä on paikallaan käsitellä myös nimeä *Pyhäjärvi*. Suomessa on huomattavan paljon *Pyhäjärvi*-nimisiä järviä. Miksi myös Pirkkalan Pyhäjärvi oli nimenantajilleen pyhä järvi? Ehkä mm. siksi, että Kokemäenjoen vesistön yläosan järviketjujen (Näsjär-

ven ja Vanajaveden vesistö) vedet kokoava Pyhäjärvi on keskusjärvi, joka muodosti luonnollisen rajan sekä itä-länsi- että pohjois-etelä-suunnassa. *Pyhä-* ja *Hiisi-*nimien esiintyminen toistensa lähellä on tunnettu ilmiö. Pyhäjärven äärellä on runsaasti esikristilliseen pyhään ja myyttiseen viittaavia paikannimiä.

PIRKKALANKYLÄN KANTATALOJEN NIMET

Käsittelen seuraavaksi Pirkkalankylän ja sen lähiympäristön kantatalojen nimiä ja sitä, mitä niistä voidaan päätellä Pirkkalankylän varhais- ja esihistoriasta. Kantataloiksi lasken kaikki historiallisissa lähteissä 1500-luvun puoliväliin mennessä mainitut ja siten keskiaikaan palautuvat talot.

Talonnimeen *Halla* tuskin sisältyy suomen kielen sana *halla* 'pakkanen maanpinnassa, härmä, kuura', sillä suuren Pyhäjärven rannalla sijaitseva Pirkkalankylä ei ole hallanarkaa aluetta. Todennäköisemmin ainakin useimpiin Länsi-Suomen henkilö- ja talonnimiin *Halla* sisältyy germaaninen, 'miestä' ja 'sankaria' merkitsevään yleisnimeen pohjautuva henkilönnimi, jonka monista dokumentoiduista muotovarian-teista mainittakoon *Hallo*.

Talonnimeen *Kaipila* (*Kaijpane* v. 1508, *Kaippiainen* v. 1553) sisältynee verbiin *kaivata* pohjautuva muinaissuomalainen henkilönnimi *Kaipia*.

Nimeen *Kierikka* sisältynee puolestaan mannergermaaninen miehennimi *Gericho*. Nimen äänneasusta voidaan päätellä, milloin nimi on aikaisintaan tullut suomen kielen alueella tutuksi. Nimeen *Ger-icho* (> saks. *Ger-icke*) sisältyy nimitäin 'keihästä' merkitsevä muinaisalasaksan sana *gēr*, joka on kehittynyt kantagermaanin muodosta **gaizaz*. Eri-ikäisiä lainoja samasta germaanisesta sanasta ovat suomen kielen sanat *keihäs* ja *kaira*. Nimen *Kierikka* lainaoriginaaliksi äänneasultaan sopivaa germaanista nimimuotoa ei ole ollut olemassa ennen myöhäisrautakautta. Mannergermaaninen miehennimi sisältyy myös nimeen *Pyynikki* (< *Pyynikkä* <- keskialasaksan *Būnico* < muinaisalasaksan *Būnico*). Nimen *Pyynikki* äänneasu osoittaa, että nimi on lainautunut suomeen vasta lainaoriginaalissa tapahtuneen ensitavun vokaalinmuutoksen jälkeen. Nimi ei siksi ole ainakaan noin vuonna 800 alkanutta viikinkiäikää vanhempi Suomen maankamaralla.

Talonnimeen *Nikkilä* sisältyy puolestaan kristillisen miehennimen *Nikolaus* kansanomaisen muoto *Nikki*.

Talonnimeen *Pehula* sisältynee siihenkin henkilönnimi, kuten pirkkalalainen henkilönnimi *Niles Pehonpoica* vuodelta 1466 antaa ymmärtää. Ilmeisesti luontolisänimestä kehittyneeseen henkilönnimeen sisältynee puolestaan yleisnimi *pehko* 'pensas'. Suomessa on lukuisia *Pehkola*-nimisiä taloja. Nimen äännekehitys lienee ollut *Pehula* < **Pehkoi* > *Pehkola*.

K. V. Kaukovalta on arvellut nimen *Rauni* selittyvän muinaissuomalaisten ukkosenjumalan Ukon puolison *Raunin* nimestä, joka ilmeisesti pohjautuu kantaskandinavaista lainattuun 'pihlajaa' merkitsevään yleisnimeen **raunir* (> muinaisislannin *reynir*). Talonnimiin sisältyy vain harvoin naisen nimi, vaikka *Rauni* onkin muinaissuomalaisen naispuolisen jumaluuden nimi. Nimeen voisi äännehistoriallisen uskotavuuden rajoissa sisältyä suomen kielen yleisnimi *raunio* 'kiviröykkiö', kuten on

asianlaita maamme *Rauniola*-nimien tapauksessa. Yleisnimestä *raunio* lähtevä nimenselitys ei välttämättä kuitenkaan ole todennäköinen, sillä Pirkkalankylän maaperä on enemmänkin savikkoinen kuin kiviröykkiöinen. Suomen muut *Raunela*- ja *Raunila*-nimet ovat talonnimiä, joten kantasana voi hyvin olla myös henkilönnimi. Koska Pirkkalankylän talonnimissä ei juurikaan näyttäisi olevan maastotermin sisältäviä luontonimiä, mutta paljon henkilönnimiä, ja koska myöhäiskantasuomen [p], [t] ja [k] vokaaliutuivat suomen länsimurteissa keskiajan kuluessa soinnillisen konsonantin edellä lopputuloksena ollen yleensä vokaali [u] (esim. *kakla* > *kaula*, *sakna* > *sauna*), *Raunvla*-nimien selittäjiksi kyseeseen tulevat skandinaaviset *Ragn*-alkuiset henkilönnimet, esimerkiksi miehennimi *Ragnar* ja vielä paremmin sen muoto *Ragni*, josta olisi 1500-lukuun mennessä tullut suomen länsimurteissa juuri *Rauni*. Sekä jumalhahmon skandinaavisperäiseen nimeen *Rauni* että skandinaaviseen *Ragn*-alkuiseen henkilönnimeen perustuva etymologia edellyttää äännehistoriallisista syistä nimen lainautumista pohjoisgermaanista varhaisuomeen ajanlaskumme ensimmäisen vuosituhannen puolivälin jälkeen, sillä vielä ensimmäisen vuosituhannen puolivälissä *Ragn*-alkuiset nimet olivat Raunelan lainaoriginaaliksi sopimattomassa muodossa *Ragina*- ja *reynir* oli vielä muodossa **raunijaz*.

Talonnimi *Reippi* (*Reippinen* v. 1553) ei liene etymologioitavissa suomen kielen tunnettujen yleisnimien eikä henkilönnimien pohjalta. Nimeen voi sisältyä kantagermaanin muodosta **raipaz* (-> sm. *raippa*) kehittynyt germaanisten kielten 'köyttä' merkitsevä sana, ja se voi viitata köydentekijään. Nimen äänneasun perusteella lainanantajakieleksi kyseeseen tulevat vain muinaisskandinaavin *reip* ja muinaisruotsin *rēp*. Äänteenmuutos *ai* > ei tapahtui kantaskandinaavissa 500-luvulta alkaen, mitä vanhempi nimi ei voi olla.

Sittemmin hävinneen kantatalon nimeen *Teuras* vaikuttaisi äkkiseltään sisältyvän yleisnimi *teuras* 'teuraseläin'. Sana *teuras* on kuitenkin hyvin harvinainen Suomen paikannimistössä. Suomen lähisukukielessä vatjassa sanan *tebras* merkitys on 'peura, hirvi', joten myös pyyntielinkeinoon perustuva semanttinen motivaatio voisi tulla kyseeseen nimen *Teuras* tapauksessa. Siinä missä *Teuras*-nimet ovat Suomen paikannimistössä harvinaisia, maamme paikannimistöön sisältyy joukko *Teuro*-nimiä, joista jotkin on vanhoissa ruotsinkielisissä asiakirjoissa kirjoitettu *s*-loppuisina; esimerkiksi nykyään *Teuro*-niminen kylä Tuuloksessa Kanta-Hämeessä on kirjoitettu *Teuras* vuodelta 1477 olevassa asiakirjassa. Koska Pirkkalankylässä talonnimenä 1500-luvulla esiintynyt *Teuras* sijaitsi maastoltaan alavan Pirkkalankylän korkeimmalla kohdalla, on mahdollista, että tähän *Teuras*-nimeen sisältyy yleisnimi *teuru* 'töyräs/töyry = kumpu, kumpare'.

Talonnimi *Virainen* (*Viraynen* v. 1466) lienee hyvin yleisellä *-ise*-johtimella muodostettu johdos sanasta *virka* 'ansapolku'. Naistenmatkan kylässä Pyhäjärveen työntyy *Virkaniemi*. Nimi on todennettu jo vuodesta 1439 alkaen, ja sen äännekehitys asiakirjoista tunnettuun muotoonsa on ollut **Virkainen* > **Virghainen* > *Virainen*. Huomionarvoista on, että nimen äänneasu ilmentää suomen lounaismurteiden muotoa. Hämmäläismurteissa nimi olisi kuulunut *Virkainen* (vrt. Pehula). Äänneasun perusteella talonnimi on muodostettu aikaisintaan 1300-luvulla. Pirkkalankylän kantataloista kaikki eivät siis ole keskenään samanikäisiä, mikä ei toki ole yllättävää.

Vanhin asiakirjamaininta nimiryppäästä *Sikojoki*, *Sikojärvi* ja *Sionkylä* on asutusnimi *Sykosthen by* "Sikosten kylä" vuodelta 1405. Erityisesti genetiivialkuinen kylän nimi *Sionkylä* (< **Sikoi*) Pyhäjärven muinaisen lahden pohjukassa, sittemmin pienen joen (Sikojoen) rannalla, ja alueen muut germaaniseen henkilönimien perustuvat asutusnimet antavat aiheen epäillä, että nimeen *Siko* ei välttämättä sisälly suomen kielen yleisnimi *sika*, vaan se voi johtua myös germaanisesta miehennimestä *Sigo* < **sigiz* < **segiz* 'voitto' (vrt. gootin *sigis* ja muinaisenglannin *sigor* 'voitto' sekä latinan *Victor* ja suomen *Voitto*). Koska Tursiannotkon arkeologisissa löydöissä eläinten luut ovat runsaasti edustettuina ja joukossa on myös paljon sian luita, on kuitenkin täysin mahdollista, että nimenosa *Siko-* todella sisältää sanan *sika* siitä huolimatta, että Tursiannotko ei ole Sionkylässä, joka sijaitsee siitä pari kilometriä itään. Koska Sikojärven (*Sikoijerffuj* = *Sikoi-järvi* v. 1541) kylän alueella on jo vuonna 1514 asunut *Olof Sorka* -niminen mies ja ainakin vuodesta 1553 siellä on todistettavasti ollut myös *Sorkka*-niminen talo, josta kyseisen kylän nykyinen nimi *Sorkkala* juontuu, lienee kotimaista *sika*-selitystä pidettävä hieman todennäköisempänä. Karjankasvatukseen viittaa Pirkkalankylässä 1550-luvulla todennettu henkilönnimi Anders Karialainen (v. 1557; *Anders Karioinen* v. 1558 ja *Anders Kariala* v. 1559 < sm. *karja*).

Yhteenvetona Pirkkalankylän kantatalojen nimistä voi todeta, että vain *Kierikka* on selvästi ja *Halla* todennäköisesti ei-suomalaista alkuperää. Kristillisiin nimiin pohjautuvia talonnimiä Pirkkalankylässä on vain yksi, nimittäin *Nikkilä*, mikä on yllättävän vähän. Tämä on epäsuora todiste Pirkkalankylän asutuksen – ja nimenomaan suomalaisen asutuksen – korkean iän puolesta. Lounaismurteiden äännekehityksen mukainen talonnimi *Virainen* (< *virka*) kielii Pirkkalaan Suomen sydänkeskialla Lounais-Suomesta tulleesta väestöstä. Siitä kielii myös Kangasalan *Vehoniemi* (< *Vehoiniemi* v. 1540 < **Vehkoiniemi* < *vehka*). Pirkkalankylän nimistössä ei ole nimenomaisesti kaupankäyntiin viittaavia nimiä; esikristilliseen kulttipaikkaan, karjankasvatukseen ja eränkäyntiin liittyviä aineksia sen sijaan on. Silmiinpistävä piirre Pirkkalankylän talonnimistöä kokonaisuutena tarkasteltaessa on, että monet nimistä ovat Suomessa muutoin harvinaisia.

PIRKKALAN PAIKANNIMISTÖN IKÄ

Pyhäjärven alueen nimistön iän määrittelyssä arvokas paikannimi on myös *Näsijärvi*. Nimi sisältänee Unto Salon otaksamalla tavalla skandinaavisen yleisnimen *näs* 'niemi, kannas' (< kantaskandinaavin **nasja*). Ensimmäisen tavun vokaalinmuutos ja painottoman vokaalin kato tapahtuivat kantaskandinaavissa ensimmäisen vuosituhannen puolimaissa. Näsijärven nimenannon varhaisin mahdollinen ajankohta on täten noin 500 jKr. Ajoitus on yhtenevä sekä arkeologisen todistusaineiston että nimen *Pirkkala* todennäköisen manngermaanisesta henkilönnimietymologian ja nimen äänneasun kanssa.

Pirkkalankylän nimistössä on sekä rautakauden jälkipuoliskolla että keskiajalla annettuja paikannimiä, muttei pronssikautiseen nimenantoaikaan viittaavia paikannimiä kivikautisista puhumattakaan. Pirkkalan emäpitäjän alueella pisimmän histo-

rian omaava paikannimi lienee Kangasalan *Sarsa*, jonka historia ulottunee hyvinkin pitkälle esihistorialliseen aikaan, aivan kuten Sarsan esihistoriallisen asuinpaikan asutushistoriakin. Yhteenvetona voi todeta, että Pirkkalankylän vanhin tunnettu nimistö ei puhu paikan ikaikaisen yhtäjaksoisen asutushistorian puolesta. Paikannimievidenssi jättää mahdolliseksi, että katkeamaton, aina nykypäivään asti ulottuva asutusjatkumo on alkanut vasta viikinkiajan jälkeen, mutta kuitenkin jo esikristillisenä, esihistoriallisena aikana. Myös kielitieteen valossa Pirkkalankylässä ja ylipäättään Pirkkalassa näyttää joka tapauksessa vallinneen varhaisuomea puhuneen väestön asutusjatkumo, joka ulottuu katkeamattomana esihistorialliseen aikaan.

Nimi *Pirkkala* sisältänee edellä kerrotusti mannergermaanisen miehennimen *Birico* ("Karhunen") eikä siten ole etymologisessa yhteydessä Mälarenin Birkaan, joka oli muinaisskandinaaviksi **Bjarkey* "Koivusaari" (> ru. *Björkö*). Siitä, että nimillä *Birka* ja *Pirkkala* ei liene etymologista yhteyttä, ei kuitenkaan seuraa, ettei Birkan ja Pirkkalan alueen välillä olisi ollut (ainakin välillisiä) kauppayhteyksiä viikinkiaikana, sillä Birkan ja Manner-Suomen välillä on todistettavasti ollut kaupakontakteja.

Käytettyjen merkkien ja lyhenteiden selitykset

A > B = muoto A kehittyi muotoon B

A -> B = B on lainattu A:sta

A -> B = B on johdos A:sta

*X = rekonstruoitu sana (sanamuoto)

*þ = sama äänne kuin esim. englannin kielen sanan *think* alussa

ru. = ruotsin kieli

saks. = saksan kieli

sm. = suomen kieli

Lähteet

Adamus Bremensis. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*.

Muinaisjäännösrekisteri. Museovirasto. <<http://kulttuuriymparisto.nba.fi/netsovellus/rekisteriportaali/portti/default.aspx>>.

Nimiarkisto. Kotimaisten kielten keskus.

Ortnamnsregistret. Institutet för språk- och folkminnen.

Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. Kansallisarkisto 1996.

Rimbert. *Vitae Anskarii auctore Rimberto. - Scriptorum Rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis recusi*. Hannoverae: Impnesis Bibliopolii 1884. *Momumenta Germaniae Historica*.

Soininen, Tuija-Liisa. Pirkkala. Arkeologinen perusinventointi. Tampereen museot 1999.

Kirjallisuus

Gustin, Ingrid 2012: Birkaborna med föremål från finska fastlandet. Vilka var de? - Birka nu. Pågående forskning om världsarvet Birka och Hovgården. S. 95–110. Stockholm.

- Heikkilä, Mikko 2012: Etymologinen tapaus Tammerkoski. - Sananjalka 54. S. 50–75.
- Heikkilä, Mikko 2014: Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum. Helsinki: Unigrafia.
- Heikkilä, Mikko 2015: Iidesjärvi ja Iisalmi pisteenä Iin päälle – tutkielma Suomen Ii-alkuisten paikannimien alkuperästä ja suhteesta lapinraunioihin. - Muinaistutkija 3/2015. S. 30–48.
- Horsma-aho, Olavi 2008: Historiaa Hiidentieltä. Pirkkalankylä: Pirkkalankylän kyläyhdistys.
- Kaukovalta, K. V. 1934: Pirkkalan heimo- ja keskiaika. - K. V. Kaukovalta, K. J. Jaakkola & Aug. Sorila. Pirkkalan historia. S. 1–183.
- Kroonen, Guus 2013: Etymological Dictionary of Proto-Germanic. Leiden: Brill.
- Mikkonen, Pirjo & Paikkala, Sirkka 2000: Sukunimet. Helsinki: Otava.
- Pirinen, Kauko 1991: Suomen kirkon historia. 1 Keskiäika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo: WSOY.
- Raninen, Sami 2015: Pirkkalan Tursiannotkon kaivaukset 2012–2013. - Pirkan maan alta 14. Arkeologisia tutkimuksia. Tampereen museoiden julkaisuja 138. S. 8–16.
- Saarenheimo, Juhani 1974: Vanhan Pirkkalan historia. Vanhan Pirkkalan historiatoimikunta. Nokia, Pirkkala, Tampere, Ylöjärvi.
- Salo, Unto 2008: Ajan ammoisen oloista. Satakunnan ja naapurimaakuntien esihistoriaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Salo, Unto 2014: Kokemäenjoki – esihistorian valtasuoni. - Virtaa läpi vainioiden Kokemäenjoki Satakunnan historiassa. Satakunta XXX. S. 9–113.
- Suomen murteiden sanakirja. Päätoim. Matti Vilppula. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Suomalainen paikannimikirja. Päätoim. Sirkka Paikkala. Karttakeskus & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki 2007.
- Suvanto, Seppo 1973: Satakunnan historia III. Keskiäika. Satakunnan Maakuntaliitto n.y.
- Suvanto, Seppo 2001: Vanhan Satakunnan henkilötiedosto 1303–1571. <www.narc.fi/suvanto>.
- Vahtola, Jouko 1980: Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus. Studia Historica Septentrionalia 3.
- Vries, Jan de 1977: Altnordisches etymologisches Wörterbuch. Zweite verbesserte Auflage. Leiden: E. J. Brill.

SUMMARY

BIRKA'S BIRCH AND GERMAN BEAR: STRANGE BEDFELLOWS OF OGRES AND BOGGARTS IN PIRKKALANKYLÄ? – A STUDY OF THE OLDEST KNOWN PLACENAMES IN PIRKKALA

The article discusses the origin of the oldest known placenames in Pirkkala. There are many names in Pirkkalankylä and its vicinity that are important for the study of the past. Some place names originate from the Late Iron Age and Middle Ages, but there are none that would indicate a Bronze or Stone Age origin. The oldest known placenames in Pirkkalankylä do not support the idea of continuous settlement history since time immemorial. Nevertheless there seems to have been a continuum of habitation by Finnish-speaking population in the Pirkkalankylä region that extends unbroken back into prehistoric times.

PIRKKALAN VANHA EMÄKIRKKO, PYHÄN JAAKOBIN KIRKKO

JOHDANTO

Pirkkala on Satakunnan vanhimpia kirkkopitäjiä. Sen emäkirkko on sijainnut Pappilan kylässä noin kilometrin Pirkkalan keskiaikaisesta kylästä ja Tursiannotoksi kutsutusta rautakautisesta asuinpaikasta pohjoiseen. Pirkkalan vanha kirkko hautausmaineen hylättiin vuonna 1839, kun Nokian kirkko valmistui Pyhäjärven länsipuolelle. Vuonna 1921 Pirkkalan seurakunta jakautui Etelä-Pirkkalaksi (nyk. Pirkkala) ja Pohjois-Pirkkalaksi (nyk. Nokia). Vanha hautausmaa otettiin nyt uudelleen käyttöön. Sen laidalle rakennettiin uusi tiilikirkko eli nykyinen Pirkkalan Vanha kirkko.

Pirkkalan kirkon vaiheet ovat kiehtoneet pirkkalalaisia. Seurakunnan kirkkovaltuustolle tehty aloite johti vuonna 2013 seurakunnan edustajien yhteydenottoon Pirkanmaan maakuntamuseoon. Ajatuksena oli käynnistää jo hävinneiden kirkkorakennusten sijaintia koskeva selvitystyö, jossa hyödynnettäisiin arkistolähteitä sekä arkeologisia ja luonnontieteellisiä menetelmiä. Maakuntamuseo aloitti tutkimuksen kirkkojen sijaintia valottavalla arkistotutkimuksella. Se tarjosi myös tausta-aineiston syksyllä 2015 tehdyille maatulkuutaukselle, jolla kartoitettiin kirkkorakennuksiin liittyviä rakenteita.

Arkisto- ja maastonselvityksessä on historiallisten lähteiden ja kirjallisuuden sekä haastattelujen avulla selvitetty Pirkkalan entisiä kirkkoja ja hautausmaita. Tavoitteena oli selvittää vanhojen kirkkojen vaiheet ja pyrkiä paikantamaan niiden sijaintia.

KESKIAIKAINEN PIRKKALA

Pirkkala kuului keskiajalla Ylä-Satakuntaan. Kristinusko levittäytyi Kokemäenjoen yläjuoksulle, kuten myös muualle Lounais-Suomeen, vähitellen 1100–1200-luvuilla. Ensimmäiset seurakunnat perustettiin Suomeen 1200-luvun alkupuolella, mutta jo paljon ennen tätä hautaustavoissa näkyi kristillisiä vaikutteita. Markus Hiekkänen on todennut, että 1200-luvun puoliväliin mennessä syntyneeseen kirkkopitäjien ensimmäiseen sukupolveen kuului noin 40 seurakuntaa. Ylä-Satakunnassa niistä sijaitsivat ainoastaan Pirkkala ja Sastamala eli Karkku. Muualle sisämaahan varhaisia seurakuntia perustettiin neljä (Hattula, Hollola, Sääksmäki ja Vanaja), jotka kaikki sijaitsivat Hämeessä.

Keskiajan lopussa eli 1500-luvun alkupuolella Suomessa oli seurakuntia noin 130. Niistä valtaosa oli itsenäisiä kirkkopitäjiä, mutta joukossa oli lisäksi parikymmentä kappeliseurakuntaa. Seurakunta kattoi kirkkopitäjän, jonka väki maksoi 1200-luvulta alkaen kirkolliseen kymmenysverotukseen perustuen erilaisia maksuja. Kirkkopitäjässä oli aina kirkkoherralle erotettu virkatalo, pappila, jonka tuotto muodosti papiston toimeentulon. Kappeliseurakunnissa ei keskiajalla ollut

Pirkkalan kirkon seutu Hans Hanssonin laatimassa Porin läänin kartassa 1650-luvulta. Kopio vuodelta 1713. Kansallisarkisto.

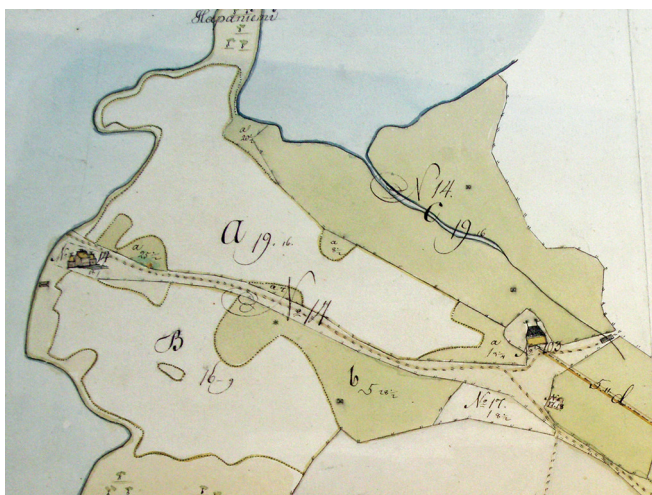
omaa pappia tai pappilaa. Niiden sijaan kappelin läheisyydessä oli usein pitäjänkirkolle kuulunut lampuotitila, jossa kirkkoherra saattoi oleskella kappelissa käydessään. Näin oli myös Pirkkalaan kuuluneessa Messukylän kappelissa, jossa kirkolla oli Järvensivun lampuotitalo.

Ylä-Satakuntaan oli 1540-luvun alkuun mennessä muodostunut yhdeksän kirkkopitäjää. Lännessä olivat Sastamalan ohella siitä erkautumalla syntyneet Tyrvää ja nykyisin Hämeenkyrön nimellä tunnettu Kyrö. Idässä Pyhäjärven ympärille oli Pirkkalan ohella muodostettu Kangasalan, Lempäälän ja Vesilahden pitäjät sekä aivan keskiajan lopulla perustettu Orivesi.

Vanhan perimätiedon mukaan Ylä-Satakunnan vanhin kirkko oli Karkussa eli Sastamalassa. Pyhäjärven rannalle on kuitenkin jo 1200-luvun puoliväliin mennessä muodostettu oma pitäjä, joka sai nimen Pirkkala. Keskiaikaiset tiedot Pirkkalan kirkosta puuttuvat lähes kokonaan, mutta on ilmeistä, että kirkko on alun alkaen sijainnut samoilla tienoin Pirkkalan kylän pohjoisosasta erotetulla maalla.

Keskiaikaisissa pitäjissä kirkko rakennettiin yleensä ennen pappilaa, joka pyrittiin sitten sijoittamaan lähelle kirkkoa. Maanmittari Hans Hanssonin 1650-luvulla laatimasta Porin läänin kartasta nähdään, että Pirkkalan kylä, pappila ja kirkko sijaitsivat lähellä toisiaan. Maanmittari Daniel Hallin vuosina 1768–1769 laatiman isojakokartan mukaan pappila on sijainnut kirkosta luoteeseen siten, että välissä olivat pappilan kotipellot. Pappila on alkujaan kuulunut samaan jakokuntaan Pirk-

kalan kylän kanssa. Isojaon aikaan Pappila oli oma kylänsä, jolla oli rajojen erottamat kotitilukset eli lähipellot ja niityt. Pappilalla oli myös neljä metsäsarkkaa: Uittamonsarka, Raitahalmeen- eli Tanhuanpäänsarka, Isosarka ja Vallinmaansarka. Jöns Westgöten kihlakunnanoikeuden tuomiosta vuodelta 1531 paljastuu, että Pappilan metsäsarjat oli jo keskiajalla erotettu Pirkkalan kylän maista.

Ote Pirkkalan, Toppilan ja Pappilan kylien isojakokartasta vuosilta 1768–1769. Pyykki nro 103 osoittaa vanhan kirkontornin ja myöhemmän kirkon länsipäädyn paikkaa. Kansallisarkisto. **Kuva:** Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggren.

Isojakoasiakirjat osoittavat, että Pirkkalan kirkko on sijainnut aivan Pappilan-Pirkkalan ja Sikoisten-Sankilan jakokunnan rajalla siten, että kirkontorni eli kirkon länsikulma on ollut rajapyykinä. Kihlakunnantuomarina toiminut Vääksyn herra Lars Henrichsson vahvisti tämän ”vanhaksi” kutsutun rajan 20.9.1586. Tuolloinen kirkko oli rakennettu noin 30 vuotta aiemmin, mutta jo edellä mainittu vuoden 1531 tuomio viittaa siihen, että raja on tätä vanhempi. Luultavasti raja periytyy Pirkkalan vanhan emäkirkon, pappilan ja seurakunnan perustamisajalta.

Pirkkalan kirkon sijoittuminen lähes tasaiselle savikolle on herättänyt kummastusta. Valintaa saattaisi selittää esikristillinen uhripaikka tai kalmisto. Esimerkiksi Sastamalan kirkon kohdalla on ollut kalmisto. Uhripaikkaa on Pirkkalasta tuskin mahdollista todentaa, mutta kalmistosta on metallinielmaisinharrastajien ansiosta alkanut kertyä todisteita. Hautausmaan länsipuolelta on vuonna 2008 talletettu soikea kupurasolki (KM 39649). Itäpuolella, Sikoisten kylän maalla on puolestaan sijainnut mahdollinen Sotaplassin kalmisto, josta on löytynyt jo aiemmin viikinkiaikainen kirves (HM 2762) sekä vuonna 2012 mm. Borre-tyylillä koristeltu miekan ponsi, miekantupenkenkän, pronssihela sekä pronssirengas (KM 39830: 1-4). Itse hautausmaalta rautakautisista löydöistä ei ole tietoja. Sellaisia ei ole myöskään odotettavissa, sillä hautausmaata peittää paksu hiekkatäyttö eikä pohjamaahan hautoja kaivettaessa normaalisti enää kajota.

Kirkon paikkaa selittää osaltaan myös keskeinen sijainti pitäjässä. Pirkkalan kylä oli pitäjän suurimpia ja sinne oli suhteellisen helppo saapua etenkin vesitse ja talvella jäätä pitkin. Peräti kolme Pyhäjärven ylittävää talvitietä alkoi pappilan edustalla olevasta Uittamon rannasta. Kirkkoon tultiin myös maitse. Näistä teistä on

Daniel Hallin Pirkkalan pitäjänkartta vuodelta 1770 tarjoaa havainnollisen kuvan siitä, kuinka kirkko ja pappila muodostivat pitäjän tieverkoston solmukohdan, jonne olivat johtaneet myös vanhasta Messukylän kappelista tulleet tiet. Krigsarkivet.

mainintoja Pirkkalan pitäjänkertomuksessa vuodelta 1753. Kaksi vuotta aiemmin Per Adrian Gadd oli kuvannut tätä kirkolle johtanutta vanhaa tieverkostoa nimellä "Vanhankircon Tiet".

Pirkkalan pitäjän arvellaan syntyneen 1200-luvun puolivälissä, mutta ensimmäinen maininta siitä on vasta vuodelta 1374. Keskiajan lähteiden sattumanvaraista säilymistä kuvastaa se, että Pirkkalasta eronneesta Vesilahdesta löytyy maininta jo vuodelta 1346. Vuoteen 1455 mennessä se oli jakautunut Lempääläksi ja Vesilahdeksi. Suur-Pirkkalan asutuksen levitessä emäpitäjästä erotettiin ennen vuotta 1409 Kangasala. Vuoden 1540 tienoilla uudisasutusalueen väkimäärä oli jälleen kasvanut niin, että Kangasalan pohjoisosiin perustettiin Oriveden kirkkopitäjä.

KYSYMYS KIVIKIRKOSTA TAI -SAKARISTOSTA

Ensimmäiset kirkot olivat poikkeuksetta puusta. Suomeen alettiin keskiajan kuluessa rakentaa kivikirkkoja siten, että nykyisen tiedon mukaan 104 seurakunnassa on ollut kivistä muurattu kirkko tai vähintään sakaristo. Ensimmäiset rakennettiin Ahvenanmaalle 1200-luvun lopulla, mutta sisämaan Hämeessä ja Satakunnassa kivikirkkohankkeisiin ryhdyttiin vasta 1400-luvun lopussa tai 1500-luvun alussa. Kirkollis-

ten instituutioiden talous romahti reformaatiokaudella, kun Kustaa Vaasa peruutti valtaosan kirkon tuloista kruunulle. Tämän seurauksena kivistä kirkkojen muuraaminen päättyi käytännössä 1550-luvulla. Tätä ennen valtaosa Suomen emäseurakunnista ja jopa osa kappeleista oli saanut vähintään kivistä muuratun sakariston.

Vanhojen keskiaikaisten emäseurakuntien joukossa kivistä kirkkoja vailla olleet Pirkkala ja siitä erotettu Kangasala ovat poikkeuksia. Vastaavia vanhoja emäseurakuntia, joilla ei nykyisen tiedon mukaan ollut edes kivistä sakaristoa, oli Lounais-Suomessa vain kourallinen (Eura, Eurajoki, Kyrö, Paimio ja Uskela). Kivistä kirkko ei ollut välttämättömyys, mutta se osoitti pelkällä olemassaolollaan kirkon mahtia. Kivistä sakaristo suojasi myös kirkon kalleuksia niin tulelta kuin varkailta paljon puista paremmin. Pirkkalan kohdalla ihmetystä herättää se, että emäkirkolta ei tunneta edes kivistä sakaristoa, vaikka pitäjän alueella oli keskiajan lopussa kaksi kivistä muuratua kappelikirkkoa. Niistä Messukylän kappelikirkko oli rakennettu 1510- tai 1520-luvulla ja Nokian kappeli noin vuosien 1505–1533 välillä.

Suomen vanhimpien emäseurakuntien joukossa vailla kivistä kirkkoja olivat Paimio ja Uskela. Jälkimmäisessä oli Pirkkalan tapaan kaksi kivistä muuratua kappelia, toinen Perttelissä ja toinen Salon kylässä. Pirkkalan, Paimion ja Uskelan keskiaikaisia kirkkoja yhdistää se, että ne sijaitsevat moreenirinteen sijaan pehmeällä savi-pohjalla. Siinä ison kivistä kirkon rakentaminen oli haastavaa, mutta pienen kivistä sakariston rakentaminen olisi luultavasti ollut mahdollista.

Pirkkalan kirkkoa koskevissa aikalaislähteissä ei mainita kivistä sakaristoa. Sellaisen olemassaoloon viittaa kuitenkin kirkkoherra Yrjö Hietalahden kertomus vanhan kirkon pohjoispuolella olleesta kohoumasta, jota luultiin kalliokumpareeksi. Paikalla vuonna 1938 kaivettaessa paljastui, että maan alla oli ”parin metrin paksuinen rakennukseen kuuluneiden kivien raunio”. Hautausmaan raivaustöiden yhteydessä kivet kaivettiin ylös ja ”ajettiin pois täytteeksi siihen, missä pappilan tie liittyy maantiehen”. Hietalahden mukaan kivet ovat olleet aikoinaan seinään muurattuja, sillä niissä oli kalkkilaastia. Hautausmaan työntekijöiden mukaan vanhan kirkon pohjoispuolella tulee maata kaivettaessa vastaan kivistä rakenteiden ohella tiili- ja laastimurskaa. Muuratun kivistä rakenteen sijainti kirkon pohjoispuolella viittaa siihen, että kyse on luultavasti myöhäiskeskiaikaisen sakariston rauniosta.

Satakunnan keskiaikaisista pitäjistä Loimaalla on ollut kivistä sakaristo, joka purettiin vuonna 1751 ja josta ei ole maan päällä enää merkkiäkään. Sakaristo oli joko huonokuntoinen tai sopi huonosti rakenteilla olleeseen uuteen pohjalaistyyliin tukipilarikirkkoon. Näin on ilmeisesti käynyt myös Pirkkalassa, ja kivistä sakaristo on luultavasti purettu huonokuntoisena. Vuonna 1749 mainitaan uusi puinen sakaristo, jonka liitos runkokuoneeseen todettiin pian niin huonoksi, että siitä satoi vesi sisään. Luonteva selitys rakenteen ongelmalle on, että kivistä sakaristo oli purettu ja sen tilalle oli 1730- tai 1740-luvulla rakennettu uusi sakaristo, jonka liittäminen runkokuoneeseen on jäänyt puutteelliseksi.

PIRKKALAN KESKIAIKAISET KIRKOT JA 1550-LUVULLA RAKENNETTU KIRKKO

Vanhin asiakirjaininta Pirkkalan kirkosta löytyy kuningas Kustaa Vaasan Tukholmassa 20.9.1551 päiväisestä kirjeestä. Tällöin kuningas antoi luvan käyttää osan Pirkkalan kirkonkymmenyksistä pitäjänkirjon tarpeisiin. Syynä tähän oli kirkon muutama vuotta aiemmin eli luultavasti 1540-luvun lopulla sattuneessa tulipalossa kärsimät vahingot. Todennäköisesti kirkko oli palanut korjauskelvottomaksi, koska pitäjäläiset joutuivat hakemaan apua aina kuninkaalta asti.

Pirkkalassa tiedetään olleen vuonna 1543 valettu kirkonkello. Olisi houkuttelevaa yhdistää kellon hankinta tulipalon jälkeisiin toimiin, mutta lähes vuosikymmenen pituisen aikaeron vuoksi tämä on epätodennäköistä. Kellon kyljessä on ollut teksti: "Alting förgaadz men Guds ord blifwer ewinnerlig MDXLIII" (tai MDXLVII). Reformaatioajalta peräisin ollut kello halkesi 11.3.1821, minkä jälkeen se valettiin uudelleen, mistä johtuen alkuperäinen teksti on kadonnut.

Pirkkalan kirkko oli nimetty pyhän Jakobin mukaan. Toisin kuin valtaosassa Suomen keskiaikaisia kirkkoja Pirkkalassa ei ole säilynyt puisia pyhänveistoksia katoliselta ajalta. Vielä 1700- ja 1800-luvuilla kirkon inventaarioissa mainitaan toisinaan neljä paavillista kuvaa, mutta nämä pyhäinkuvat katosivat, kun vanha kirkko purettiin vuonna 1858. Seurakunnan keskiaikaisista kirkkohopeista takavarikoitiin kuningas Kustaa Vaasan käskystä vuonna 1558 kullattu monstranssi ja kaksi hopearistiä. Vastaavat esineet takavarikoitiin kruunun tarpeisiin samaan aikaan lähes kaikista Satakunnan kirkoista. Ilmeisesti myös muita ehtoollisesineitä joutui Pirkkalasta kruunulle tai katosi 1500- ja 1600-lukujen reformaatiokaudella, sillä vuonna 1750 seurakunnalla oli vain vanha huonokuntoinen kullattu hopeakalkki ja -pateeni. Vuonna 1784 niin kalkki ja pateeni kuin seurakuntaan hankittu öylättirasia varastettiin sakaristosta. Keskiaikaisen kirkon esineistöä ei täten ole säilynyt lainkaan nykypäiviin asti.

Pirkkalassa on luultavasti ollut useita toisiaan seuranneita keskiaikaisia puukirkkoja. Seurakunnan iästä voidaan päätellä, että vanhin niistä on todennäköisesti rakennettu jo 1200-luvulla. Viimeinen keskiaikainen puukirkko tuhoutui tulipalossa 1540-luvulla. Puukirkkojen käyttöikä oli noin sata vuotta, joten niitä ehti Pirkkalassa olla keskiajalla ainakin kaksi tai kolme.

Tulipalon jälkeen 1550-luvun alussa rakennetusta Pirkkalan kirkosta ja sen tornista on maininta vuodelta 1586. Kyse oli ilmeisesti länsitornillisesta pitkäkirkosta. Lars Petterssonin mukaan länsitornilliset kirkot ovat olleet rakenteeltaan tukipilarikirkkoja, joita 1600-luvulla rakennettiin Suomessa ja erityisesti Pohjanmaalla lähes 30. Tietoja 1500-luvulta on niukasti, mutta vastaava kirkko rakennettiin jo 1490-luvun lopulla Pohjanmaalle Saloisiin. Pirkkalasta oli keskiajalla tiiviit yhteydet Pohjanmaalle, mikä selittää pohjalaistyylisen kirkon rakentamista pitäjään.

VUOSINA 1645–1647 RAKENNETTU KIRKKO JA SEN UUELLEEN PYSTYTYS VUONNA 1768

Vahvistamattoman perimätiedon mukaan kirkko paloi 1640-luvun alussa. Rakennustarvikkeiden puute uutta kirkkoa rakennettaessa vuonna 1645 osoittaa, ettei vanhasta kirkosta ollut paljon hyödynnettävää. Kirkko oli joko palanut tai niin huonossa kunnossa, että tilalle oli rakennettava kokonaan uusi. Jälleen turvauduttiin pohjalaiseen rakentajaan, sillä mestariksi valittiin ilmajokelainen Jaakko Mikonpoika Ilkka. Rakennushankkeen pitkittyessä siitä syntyi riitaa, jota selvitettiin oikeudessa.

Isovihan aikana 1710-luvulla kirkon korjaukset jäivät puutteellisiksi, ja rauhan tultua rakennus oli huonossa kunnossa. Vähitellen pitäjäläiset alkoivat suunnitella uutta kirkkoa, jota kaavailtiin uuteen paikkaan vesistön pohjoispuolelle. Pitkään jatkuneiden kiistojen vuoksi hanke kariutui, ja vuonna 1767 pitäjäläiset tekivät täyskäännöksen päättäen korjata vanhan puukirkon. Rakennusmestariksi saatiin Lapuan lukkariksi Jakob Höckert. Vanha kirkko purettiin ja sen kivijalka, peruspilarit ja alimmat hirsikerrat sekä katto uusittiin.

Maanmittari Daniel Hall mainitsee Pirkkalan pitäjänkertomuksessaan vuodelta 1783, että kirkko oli sisämitoiltaan $35\frac{1}{2}$ kyynärää (21,3 m) pitkä ja $17\frac{1}{2}$ kyynärää (10,5 m) leveä. Rakennuksen korkeus oli $23\frac{7}{8}$ kyynärää (14,3 m). Sisäkattona oli laudoista rakennettu tynnyriholvi. Runkohuoneen pohjoisseinällä ollut sakaristo oli kooltaan $7\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ kyynärää (4,5 x 4,5 m). Runkohuoneessa oli yhteensä seitsemän ja sakaristossa yksi ikkuna. Runkohuoneen eteläseinällä oli kaksi ovea ja molemmissa pieni eteinen. Saarnatuoli vuodelta 1649 oli sijoitettu ovien väliin. Koska vuonna 1768 kirkko oli purettu ja käyttökelpoisilta osiltaan rakennettu vanhoista hirsistä uudelleen, ovat kirkon pituus ja leveys periaatteessa samat kuin Ilkan kirkossa 1640-luvulta. Höckertin johdolla rakennettiin kirkon pohjoispuolelle vuonna 1773 uusi tapuli.

Runkohuoneen mitat mainitaan myös rovastintarkastuksen yhteydessä tehdyssä inventaariorissa vuodelta 1836. Siinä annetut mitat (38 x 16 kyynärää eli 22,8 x 9,6 m) poikkeavat edellisestä tiedosta, mutta Hallin tietoja pidetään luotettavampina. Korkeuden kerrotaan olevan 15 kyynärää (9,0 m) eli nyt kyse lienee sisäkorkeudesta.

Vuonna 1768 pystytettyä kirkkoa pidettiin alun alkaen väliaikaisena. Vuonna 1820 kirkkoherra Samuel Bohm totesi, että kirkko oli huonokuntoisuutensa vuoksi käynyt hengenvaaralliseksi. Nyt päätettiin rakentaa uusi kirkko, joka sijoitettiin vesistön länsipuolelle, korkealle mäelle, Viikin kartanon maalle. Tämä nykyisin Nokian kirkon nimellä tunnettu pyhäkkö vihittiin käyttöön uutena vuotena 1839. Vanha kirkko jäi vaille käyttöä, mutta sai pysyä paikoillaan 20 vuoden ajan. Se purettiin yhdessä Harjun entisen kappelikirkon kanssa vuonna 1858. Molempien käyttökelpoinen rakennusmateriaali hyödynnettiin pystytettäessä ns. Ahlmanin koulua vuosina 1861–1862. Vuonna 1873 koulusta tuli Pirkkalan ensimmäinen kansakoulu. Äskettäin peruskorjattu rakennus on yhä osa Harjun koulun koulukeskusta.

Harjun vanha kansakoulurakennus vuodelta 1862. Sen hirret ovat Pirkkalan ja Harjun vanhoista kirkoista. Etualalla oleva katettu kuisti on tiettävästi siirretty Harjun kirkosta.
Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

KIRKKOMAA JA SEN HAUTARAKENTEET

Pohjamaa kirkon ja hautausmaan alueella on savea kuten suuressa osassa koko Pyhäjärven eteläpuoleista Pirkkalaa. Hautausmaa sijaitsee savikon keskellä olevalla pienellä kumpareella, jonka reunoilla korkeus merenpinnasta on 80,0 m. Vanhan kirkon paikka ja hautausmaan vanhin osa sijaitsevat alueen korkeimmalla kohdalla, joka nousee nykyisin yli 82,5 m mpy korkeudelle. Läheisen Pyhäjärven korkeus on 77,1 m mpy, mutta vedenpinnan korkeus on laskenut noin kaksi metriä vuosina 1757–1759 sekä 1816–1818 tehtyjen Nokian Viikinkosken ja Emäkosken perkausten myötä.

Kun Pyhäjärven vedenpinta on ollut noin 79 m mpy ja tulva-aikoina vielä tätä korkeammalla, ei ole ihme, että pohjavesi aiheutti toistuvasti ongelmia kirkkomaalla. Esimerkiksi vuoden 1685 piispantarkastuksessa valitettiin, kuinka etenkin keväällä haudattaessa veden varassa kelluneita arkkuja piti puuseipäin painaa alaspäin. A. O. Heikel tietää vielä 1800-luvun lopussa kertoa, että aikoinaan kirkko oli ollut ”isoina vesivuosina saarena”.

Kirkkomaan vetisyyttä lisäsi kirkon koilliskulmassa ollut lähde, joka mainitaan vuoden 1751 katselmuksessa. Myös kirkkoherra Hietalahti toteaa muistelmissaan, että hautausmaalle nouseva vesi oli usein ongelma. Vuonna 1937 kirkon paikalle rakennettiin kaivo hautausmaalla tarvittavaa kastelua varten. Lupaava paikka löytyi vanhan kirkon kohdan eteläsivulta, mutta sitä kaivettaessa tuli esiin kirkon alle

haudattujen vainajien luita. Tämä sementtirenkain varustettu kaivo on yhä olemassa.

Savisen ja vetisen maaperän vuoksi Pirkkalan hautausmaalle on vuosisatojen ajan tuotu täyttöhiekkaa. Pitäjäläisiä kehoitettiin tähän jo vuonna 1685. Ongelmana on ollut, että Pyhäjärven eteläpuolella ei maaperässä juuri ole hiekkaa, vaan sitä on täytynyt hakea talvisaikaan vesistön pohjoispuolelta Nokialta. Suuria määriä hiekkaa tuotiin hautausmaalle 1930-luvun lopulta alkaen aluksi hevosilla ja sitten kuorma-autoilla aina Ylöjärveltä asti. Nykyisin Pirkkalan hautausmaan vanhassa osassa täyttöhiekkaa on pohjamaan päällä 1–1,5 m, ja uusilla alueilla tätäkin enemmän.

Hautausmaan aktiivinen käyttö katkesi 1800-luvun luvun puolivälissä kirkon siirryttyä Nokialle. Syksyllä 1856 määrättiin, että vanhan hautausmaan sukuhaudat ja hautarakenteet on poistettava ja alue tasoitettava. Tästä johtuen hautausmaalla on vain kaksi 1900-

Ola Mannströmin laatima Pirkkalan hautausmaan suunnitelmakartta vuodelta 1934. Ylhäällä mustalla nykyinen kirkko, alhaalla puistoistutuksin merkitty vanhan kirkon paikka, jota ympäröi Vanhan kirkon aukio. Pirkkalan seurakunnan arkisto. Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

lukua vanhempaa hautakiveä. Toinen on kirkkoherra Mårten Tolpon (kuollut 1805) ja toinen hänen seuraajansa kirkkoherra Samuel Bohmin (k. 1831) perhehauta. Hautausmaan käyttö alkoi uudelleen vuonna 1921.

Vanhan kirkon purkamisen jälkeen hautausmaa ja sen aidat kunnostettiin. Alttarin kohdalle pystytettiin 20.7.1884 muistokivi, jossa lukee ”Pyhä Pyhä Pyhä on Herra Jumala Zebaot 1543–1858”. Jo tätä ennen kirkkoherra eli luultavasti Gabriel Wallenius (k.1862) antoi istuttaa kirkon molempien päätyjen kohdalle kolmesta kuusesta koostuvan puurivin.

Pirkkalan seurakunnan arkistossa on arkkitehti Ola Mannströmin vuonna 1934 hautausmaasta piirtämiä karttoja. Ne liittyvät Suomen kotipuutarhaliitto ry:n Kalmistojenhuolto-osastolta tilattuihin ohjeisiin ja puistokasvien istutussuunnitelmiin. Kartat osoittavat, että vanhan kirkon paikka oli tuolloin tarkoin tiedossa. Sen kohdalla oli puistomainen Vanhan kirkon aukio. Se oli suorakaiteen muotoinen ja itä-länsi-suuntainen, vaikkakin hieman eri kulmassa kuin vuonna 1921 valmistunut kirkko ja hautausmaa käytävineen. Karttoihin on merkitty iso joukko 1800-luvulta peräisin olevia suuria puita, kuusia ja lehtikuusia. Mukana olivat myös kirkon kulmien paikkaa osoittaneet suuret kuuset. Päätyseinien keskikohdalla olevat kuuset oli suunnitelmassa poistettu, mutta ainakin itäseinän keskellä ollut kuusi oli todellisuudessa jätetty kasvamaan paikoilleen, sillä se poistettiin huonokuntoisena vasta 2010-luvun alussa. Kirkonpaikan lounaiskulman kuusi jouduttiin kaatamaan vuonna 2013, mutta vielä kesällä 2015 sen paikka erottui nurmikolla olevana pyöreänä laikkuna. Kuusista kaksi eli kaakkoisin ja luoteisin on yhä jäljellä. Kartassa puiden rajaama alue on noin 24 x 11 m eli hieman suurempi kuin asiakirjoissa säilyneet tiedot kirkon koosta. Tämä selittyy sillä, että puut on istutettu kirkon kivijalan ulkosivuille. Kirkon paikan kaakkoiskulman eteläpuolelle on merkitty kartoituksen kanssa samana vuonna pystytetty Granfelt-Pfalersuvun muistomerkki. Mannströmin karttoja käytettäessä on syytä muistaa, että etenkin kyse on suunnitelmasta, jonka kaikki yksityiskohdat eivät toteutuneet.

Vuonna 1972 ns. Vanhan kirkon aukion pohjoispuolelle perustettiin uusi uurnahautausmaa. Sen käyttö lopetettiin vuosina 2000

Vanhan kirkon paikka. Vasemmalla Pfalersuvun hautausmuistomerkki ja sen luoteiskulmassa oleva kirkon kaakkoiskulmaa osoittava kuusi. Taustalla oleva iso kuusi osoittaa kirkon luoteiskulmaa. Keskellä kirkon paikalle vuonna 1937 tehty kaivo ja sen oikealla puolella vanhojen kirkkojen muistokivi. Kuvattu idästä.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggren.

Vanhan kirkon aukio kuvattuna lännestä. Vasemmalla uurnahautausmaan kesken jääneet hautarivit ja kirkon todennäköinen pohjoisseinän linja sekä kivisakariston paikka. **Kuva:** Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

Vanhan kirkon aukean eteläosa toimii yhä levähdys- ja hiljentymispaikkana keskellä hautausmaata. **Kuva:** Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

ja 2001, kun esiin tulleet kivirakenteet sekä tiili- ja laastimurska vaikeuttivat hautojen kaivamista. Tästä johtuen osa uurnahautausriveistä jätettiin vajaiksi ja suorakulmaiseksi suunnitellusta osaston lounaisosasta tuli viisto. Haudankaivuuta hankaloittaneet kivirakenteet ovat luultavasti kirkon pohjoisseinän perustuskiviä ja tiilimurskasta päätellen myös sakariston jäännöksiä. Vanhan kirkon aukion pohjoisosa on nykyään osin uurnahautausalueella, mutta eteläosa noudattaa yhä Mannströmin suunnitelmaa.

Myös vanhan kirkon paikan länsipäästä on tietoja kivirakenteesta. Kun paikalle noin vuonna 2000 kaivettiin jätepiستettä, vastaan tuli suuri laakakivi. Kertomusten perusteella sitä kutsuttiin porras- tai ovenpäällyskiveksi. Matti Lämsän arkistossa olevan valokuvan perusteella kaivinkoneella paikalta pois siirretty kivi on ollut lähes 1,5 m pitkä, mutta muodoltaan niin epäsäännöllinen, että se tuskin on porraskivi. Kyse on luultavasti vanhan kirkon kivi-jalkakivestä, suuresta koosta päätellen kenties nurkkakivestä.

YHTEENVETO

Pirkkalaa pidetään Sastamalan rinnalla Ylä-Satakunnan vanhimpana seurakuntana ja sen arvellaan syntyneen jo 1200-luvun puolivälissä. Pirkkalan kirkko on luultavasti sijainnut aina samalla paikalla Pappilan

kylän alueella. Alue on savipohjainen ja vetinen, ja tämän vuoksi rakennuspaikaksi varsin huono. Paikanvalinnan selityksenä saattaa olla rautakautinen kalmisto, jollaiseen viittaavia metallilöytöjä on viime vuosina kertynyt kirkon ja hautausmaan alueen ympäriltä. Vetiseksi kutsuttu savipohja selittää sen, miksi Pirkkalaan ei keskiajalla rakennettu kivistä kirkkoa. Vuonna 1938 hautausmaalta poistettiin maanalainen kivirakenne, joka luultavasti oli puukirkon pohjoisseinälle keskiajan lopulla rakennetun mutta sittemmin hylätyn kivisakariston jäännös.

Asiakirjojen tiedot Pirkkalan varhaisista kirkoista ovat niukkoja. Yleisesti voidaan päätellä, että keskiajalla pitäjässä on ollut kaksi tai kolme

toisiaan seurannutta puukirkkoa, joista viimeinen on palanut 1540-luvulla. Tämän jälkeen samalla paikalla on ollut kaksi tai pikemminkin kolme kirkkoa. Ensimmäisen niistä oli 1550-luvulla rakennettu länsitornillinen pitkäkirkko. Vanha kirkko tuli käyttöikänsä päähän 1640-luvulla, ja vuosina 1645–1647 rakennettiin uusi kirkko, mutta nyt ilman tornia. Vuonna 1751 päätettiin rakentaa Nokian puolelle uusi kivistä kirkko. Kallis hanke viivästyi, minkä vuoksi vuonna 1768 vanha kirkko purettiin ja rakennettiin uusittuna entiselle paikalleen. Kivistä kirkkohanke toteutui, kun vuoden 1839 alussa Nokialla vihittiin uusi kirkko. Vanhasta kirkosta saatu käyttökelpoinen puutavara käytettiin ns. Ahlmanin koulun rakentamiseen. Tämä vuonna 1862 valmistunut rakennus on yhä käytössä osana Harjun koulukeskusta.

Pirkkalan vanhalla hautausmaalla säilyi muisto kadonneesta kirkosta. Sen paikalle pystytettiin 1880-luvulla muistokivi ja jo tätä ennen kivijalan päätyihin oli istutettu kirkosta kertovat kuuset. Hautausmaasuunnitelmissa vuodelta 1934 vanhan kirkon paikka oli osoitettu istutuksin ja sitä kutsuttiin nimellä Vanhan kirkon aukio. Uurna- ja hautausalueen rakentaminen 1970-luvulla on osin muuttanut aukion pohjoisosaa, mutta vanhan kirkon paikka erottuu yhä hautausmaan keskellä. Vanhojen kirkkojen rakenteita ei maanpinnalla näy, mutta maan alta niitä on odotettavissa.

Etualalla pyöreänä anomaliana erottuva kaadetun kuusen kohta. Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/ Georg Haggrén.

Lähteet

Arkistolähteet

Hämeenlinnan maakunta-arkisto

Pirkkalan seurakunnan arkisto

II Be Kalustoluettelot

II Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat

II Cd Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat

II Ec Valtion viranomaisten kirjeet ja päätökset

Kansallisarkisto

Alioikeuksien renovoitut pöytäkirjat

Ylä-Satakunta

Maanmittaushallituksen arkisto

Alue- ja rajakartat

MH 4 Charta öfver Biörneborgs län

Maanmittaushallituksen uudistusarkisto:

Hämeen lääni, Pirkkala

H7:25/1 Pappila; Pöytäkirja ja karttaselitys 1768 – 1768

H5:1/4-5 Pirkkala; Tiluskartta ja selitys 1769 – 1769

H5:1/6-22 Pirkkala; Pirkkalan ja Topparin kylät sekä Pirkkalan pappila: kartta, pöytäkirja ja isojaon jakokirja 1769–1780

Voudintilit

Satakunnan voudintilit

Kymmenysluettelot

Rovastinkäräjien pöytäkirjat

Krigsarkivet (Tukholma)

Finska handritade kartor: Portfölj 73 Nr 1b.

Maanmittauslaitoksen kartta-arkisto (Jyväskylä)

Erikoisluettelot, Pirkkala 10: Pirkkalan, Pappilan ja Topparin kylät

Pirkkalan seurakunnan arkisto (Pirkkala)

Kartta-arkisto

Riksarkivet (Tukholma)

Ecclesiastica, Åbo stift, Birkala

Turun maakunta-arkisto

Turun tuomiokapitulin arkisto

E VI 155a Pirkkalan emäseurakunta, Ylöjärven kappeli 1829-1855

F IV:3 Kertomuksia kirkkojen historiallisista muistomerkeistä ym.

Painamattomat raportit ja käsikirjoitukset

Adel, Vadim: Nokianvirran arkeologinen osainventointi 2000. Tampereen museot, maakunnallinen yksikkö.
- Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Kaivanto, Kirsi: Pirkkala. Pirkkalan hautausmaainventointi 2005. Pirkanmaan maakuntamuseo, kulttuuriympäristöyksikkö. - Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto.

Hietalahti, Yrjö: Pirkkalassa pappina kuultua ja koettua. - Pirkkalan seurakunnan arkisto, II K:2.

Suvanto, Seppo: Vanhan Satakunnan henkilötiedosto. 2001. - Kansallisarkisto.

Painetut lähteet

- Bidrag till Finlands historia III. Utg. af Reinh. Hausen. Helsingfors 1904.
- Carlsson, Wilh.: Historiallinen ja maantieteellinen kertomus Pirkkalan pitäjästä. Helsinki 1869 (Teoksessa: Olavi Horsma-aho: Pitäjäänkertomus Pirkkalan pitäjästä. Pirkkala Seura 2000.)
- Gadd, Pehr Adrian: Ylä-Satakunnan oloja 1700-luvun puolivälissä. Tampere 1949 (1751).
- Hall, Daniel: Geographisk, physico-economisk och historisk beskrifning öfwer Birkkala socken uti Åbo höfdingedöme. Stockholm 1783. (<http://www.doria.fi/handle/10024/69421>)
- Konung Gustaf den förstes registratur 1551 XXII. Utg. av Joh. Ax. Almquist. Stockholm 1904.
- Leinberg, K. G.: Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet II. Helsingfors 1893.

Kirjallisuus

- Arajärvi, Kirsti: Lempäälän historia. Tampere 1959.
- Heikel, A. O: Kertomus Pirkkalan kihlakunnan muinaisjäännöksistä. Bidrag till kannedom af Finlands natur och folk 38. Helsingfors 1882, s. 1–104.
- Hiekkänen, Markus: Pirkanmaan keskiaikaiset kivikirkot. - Tampere – tutkimuksia ja kuvauksia X. Tampere 1995, s. 40–100.
- Hiekkänen, Markus: Kirkkorakennukset ja keskiajan yhteiskunta. - Kirkko kulttuurin kantajana. Kirkkohalitus/Museovirasto 2000, s. 18–34.
- Hiekkänen, Markus: The Christianisation of Finland – a Case of Want of Power in a Peripheral Area. - Centre, Region, Periphery. Medieval Europe 2002 Basel. Vol. 1. Hertingen 2002, p. 488-497.
- Hiekkänen, Markus: Suomen keskiajan kivikirkot. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1117. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura 2007.
- Hillukka, Jouko: Hautausmaat. - Pirkkalan seurakunnan vaiheita 60 vuoden ajalta. Pirkkalan seurakunta 2004, s. 130–134.
- Horma-aho, Olavi & Hillukka, Jouko: Vanhat kirkot. - Pitkin poikin Pirkkalaa. Pirkkalan kunta 1997, s. 126–131.
- Jaakkola, Kaarle Jalmari & Sorila, Aug.: Pirkkalan historia. Tampere 1934.
- Leskinen, Marjatta & Jaakkola, Juha: Tampereen kaupungin rakennuskulttuuri. Tampereen kaupungin ympäristötoimi kaavoitusyksikkö, julkaisuja 2/98. Tampere 1998.
- Nordman, C. A: Medeltida skulptur i Finland. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 62. Helsinki 1964.
- Pellinen, Hanna-Maria: Pappilan ja kirkkorakennuksen suhde Suomessa keskiajalla ja uuden ajan alussa. - Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2015. Helsinki 2015, s. 15–38.
- Pettersson, Lars: Templum Saloense: pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 90. Helsinki 1987.
- Saarenheimo, Juhani: Vanhan Pirkkalan historia. Tampere 1974.
- Salminen, Timo: Suomen kirkonkellot ja niiden valajat 1200–1500-luvuilla. - Tekniikan Waiheita 4/1999, s. 5–21.

Haastattelut

- Hillukka, Jouko 10.7.2015 (Ulla Lähdesmäki)
- Käkelä, Heli 11.8.2015
- Leijo, Mika 16.9.2015
- Lämsä, Matti 22.9.2015
- Vanhatalo, Elina 22.9.2015

SUMMARY

ST. JACOB, THE OLD PARISH CHURCH OF PIRKKALA

The parish of Pirkkala was founded in the 13th century. The oldest survived written data of the church of Pirkkala is from the 16th century but on the ground of it we can find out that a church has located on the same site much earlier. Some finds found in the vicinity of the graveyard and dating to the Viking Age indicate a prehistorical cemetery close to this area.

In contrary to most of the medieval parishes in Finland a stone church never replaced wooden churches in Pirkkala. However, in 1938 remains of a masonry structure, most probably remains of a medieval sacristy, was found here. Unfortunately these remains were removed soon after they had been localized.

The late medieval church of Pirkkala was burned down in the 1540s. After that, three generations of wooden churches were built on the site (about 1550, 1645, 1771) before the last church was abandoned in 1839 when new church was built in Nokia. The old wooden church was pulled down twenty years later and useful material from it was used when building a new school in Harju.

In the late 19th and early 20th century the site of the former church and the graveyard surrounding was used as a kind of memorial park carrying the legacy of the abandoned sacrificial site. In 1921 the graveyard was taken in use again and a new church was built close to the site of the old church.

In 2015 an archival study and survey made on the graveyard showed that it is possible to locate the site of the old church and, in addition to that, it seems that some remains of the foundations of the old churches have survived.

TURSIANNOTKON-PIRKKALANKYLÄN MUINAISJÄÄNNÖSALUEEN TUTKIMUSHISTORIAA

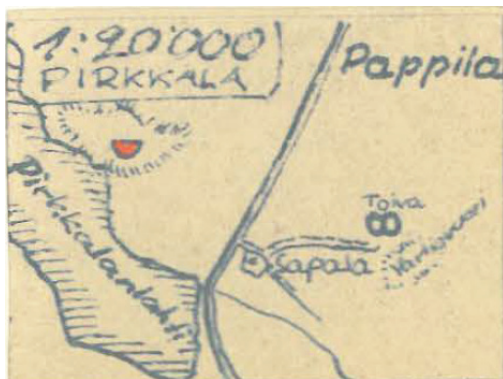
Pirkkalan kunnan ensimmäisen arkeologisen inventoinnin suoritti Muinaistieteellisen toimikunnan stipendiaatti Aarni Erä-Esko lokakuussa 1948. Hänen mukaansa silloin alueen esihistoria ”näytti olevan täydellisesti hämärän peitossa”, koska ennen inventointia alueella ei ollut tiedossa yhtään kiinteää esihistoriallista muinaisjäännöstä. Inventoinnin aikana hän kävi mm. nykyisen Tursiannotkon muinaisjäännösalueen länsiosassa olevalla Hiidenmäellä ja tallensi maanviljelijä Paavo Leukulta kuulemansa perimätiedon Martin kaivo -nimisestä sammaslähteestä ja uhripaikasta. Itse lähdettä hän ei kuitenkaan onnistunut löytämään runsaan kasvillisuuden takia.

Tursiannotkon muinaisjäännösalue ja sen lähiympäristö peruskartassa. Punaisella on rajattu Tursiannotkon muinaisjäännösalue. Vihreillä ja keltaisilla palloilla on merkitty lähiympäristön arkeologiset kohteet (1 - Hiidenmäki, 2 - Juoksianoja 1, 3 - Katajamäki, 4 - Sapala Toiva, 5 - Juoksianoja 2-3, 6 - Kalmo, 7 - Leuku). Punaisella pallolla on merkitty ns. Sapalan pelto (vuoden 2012 kaivausalue). Pohjakartta © Maanmittauslaitos (peruskarttarasteri, ladattu 15.10.2013). Lisenssi: http://www.maanmittauslaitos.fi/avoindata_lisenssi_versio1_20120501. Karttamerkinnot: Sami Raninen. Lähde: Raninen 2013.

Nykyisen Tursiannotkon muinaisjäännösalueen itäpuolelta, kylän laajan peltoaukean itäreunalta Erä-Esko löysi kaksi røykkiötä, jotka tulkitsi rautakautisiksi hautakummuiksi (kohde Sapala Toiva). Toiseen niistä hän teki koekuopan, jossa totesi nokimaakerroksen. Hän myös tallensi tiedon, jonka mukaan viereistä Toivan taloa rakennettaessa parikymmentä vuotta aikaisemmin oli löytynyt keihäänkärki, sekä perimätiedon Vartiovuorista, joiden juurella røykkiöt sijaitsevat. ”Minkäänlaisia kivivallien jäännöksiä” vuorten rinteiltä ei kuitenkaan löytynyt.

Seuraavaksi arkeologit kiinnostuivat alueesta vasta 1970-luvun alussa. Kesällä 1971 Anna-Liisa Hirviluoto teki tarkastuksen Hiidenmäellä ja mäen lounaispuolei-

Kartta Hiidenmäen uhrilähteen ja Sapalan Toivan røykkiöiden sijainnista Erä-Eskon inventointiraportista (1948). Museoviraston arkisto. **Lähde:** Kulttuuriympäristön palveluikkuna. - www.kyppi.fi

sella Kotolahden rannalla. Tarkastuksen syytä ei ole kirjattu raporttiin, joka on diarioitu vasta v. 2002. Järvestä kohoavalla hiekkapohjaisella, kartiomaisella kukkulalla tutkija havaitsi ainakin 35 cm vahvan nokimaakerroksen ja otaksui, että kyse on mahdollisesti rautakautisesta vartiovuoresta. Kukkulan laki vaikutti keinotekoisesti tasatulta. Hirviluoto mainitsee tarkastuskertomuksessaan myös viikinkiaikaisen hevosenkenkäsoljen, joka olisi Hiidenmäellä tavatun henkilön kertoman mukaan löytynyt aikoinaan sepän pellostä.

Vahvasti mustan väristä, esihistorialliseen tai keskiaikaiseen asuinpaikkaan viittaavaa maata havaittiin myös saman vuoden syksyllä tehdyssä

inventoinnissa. Laukaan pellon luoteiskulmasta (nykyisen Tursiannotkon muinaisjäännösalueen länsilaidalta) inventoijat, Pekka ja Mirja Miettinen, löysivät lisäksi piitä, mahdollisesti tuluspiini. Inventointiraportissa alueen maisemaa kuvattiin ”vahvasti rautakautiseksi” ja todettiin, että kyseessä on mahdollinen asuinpaikka. Vaikka täyttä varmuutta kohteen luonteesta ei vielä ollut, sitä käsiteltiin kiinteänä muinaisjäännöksenä, jonka laajuus ja käyttöaika olivat kuitenkin vielä selvittämättä. Maantien varrella sijainnut vanha Pirkkalankylä mainitaan kohdekuvaussessa, mutta alueen ensimmäisten inventointien aikana ei ollut vielä tapana käsitellä historiallisia kyliä arkeologisina kohteina ja kiinnittää niihin erityistä huomiota. Miettiset onnistuivat myös tarkastamaan Hiidenmäen ”Neulalähteen” (”Martin kaivon”), jonka paikalta ”joitakin aikoja sitten oli perattu pois ruohoa ja turvetta”, ja totesivat, että uhrilähteeseen liittyvä tieto saattaa palautua keskiajalle tai vielä vanhempaan aikaan. Sapalan Toivan kohteen tarkastuksessa inventoijat löysivät uuden, kolmannen hautarøykkiön.

Voidaan kysyä: miksi Tursiannotkon rautakautisen asuinpaikka-alueen keskeinen osa, joka tämänhetkisten tietojen perusteella on runsaslöytöisin ja todennäköisesti

myös kiinteiden jäännösten osalta parhaiten säilynyt, jäi löytämättä alueen ensimmäisissä kenttätutkimuksissa? Rautakauden tutkimus Suomessa on hyvin pitkään perustunut hautapaikkojen (röykkiöiden, kalmistojen) tutkimukseen, ja juuri niitä on ensisijaisesti etsitty ja kartoitettu myös inventoinneissa, usein paikallisasukailta tulleiden löytöjen ja löytöilmoitusten, mutta myös topografian perusteella. Esimerkkinä voivat olla Erä-Eskon inventoinnit. Rautakautisten asuinpaikkojen inventointi on paljon vaikeampaa, mm. siksi, että toisin kuin usein hautapaikoilla, niillä ei pääsääntöisesti ole maanpäälle näkyviä rakenteita eivätkä ne erotu ympäröivästä maastosta yhtä selkeästi. Lisäksi yleensä ne sijaitsevat nykyisin pelloilla, mikä on vaikuttanut kohteiden säilyneisyyteen. Inventoinnin tuloksiin vaikuttavat suuressa määrin olosuhteet: kasvillisuus, maankäyttötilanne, vuodenaika ja sää, käytävissä olevat menetelmät, resurssit ja aika sekä inventoijan aiempi kokemus. Monesti tulos on riippuvainen sattumasta ja inventoijan intuitiosta. Rautakautisten asuinpaikkojen inventointia alettiin oppia paremmin vasta 1900-luvun viimeisillä vuosikymmenillä. Niiden vaikea tutkimustilanne näkyy kuitenkin edelleen muinaisjäännöstilastossa: Pirkanmaalta hautapaikoiksi tulkittuja rautakautisia kohteita tunnetaan tällä hetkellä 117, mutta asuinpaikkoja vain noin 40. Asuinpaikkojen inventoinnin vaikeus koskee myös rautakautta seuraavaa aikakautta – keskiaikaa. Erityisesti varhaiskeskiaikaisten ja myös nuorempien, mutta ennen vanhimpien karttojen laatimista (eli ennen 1600–1700-lukuja) autoituneiden kyläpaikkojen inventointia ollaan maassamme vasta kehittämässä ja oppimassa.

Jo ennen 1970-luvun kenttätutkimuksia alueelta saatiin ensimmäinen rautakautinen löytö - miekan västin, jonka paikallinen maanomistaja, maanviljelijä Esko Prihti löysi vuonna 1964. Löytö ei kuitenkaan heti johdattanut arkeologeja löytöpaikalle: 1970-luvun kenttätutkimusten raporteissa sitä ei vielä mainita. Tämän jälkeen, 1980- ja 1990-luvuilla, Prihti toimitti arkeologien välityksellä Kansallismuseon kokoelmiin lukuisia alueelta löytämiään esihistoriallisia esinelöytöjä, joista merkittävimpiä ovat luu- tai sarvilusikka, viikinkiaikainen rannerengas, luinen harpuunankärjeksi tulkittu esine, kaksi värttinänpyörää, hevosenkenkäsolki, leimallinen savikiekon kappale sekä kivitaltta. Voidaan siis sanoa, että paikallisilla asukkailla on alusta asti ollut tärkeä rooli alueen arkeologisessa tutkimuksessa. Löytöjen lisäksi heiltä on saatu myös arvokasta perimätietoa, josta on mainittu ylempänä.

Vuosina 1987 ja 1988 Hirviluoto tarkasti luulusikan, rannerenkaan ja luisen harpuunan osan löytöpaikat. Lusikan löytöpaikalla, jonka hän on merkinnyt kartalle Pirkkala-Säijää-maantien länsipuolelle, Hiidenmäelle vievän tien (nykyisen Kierikantien) eteläpuolelle, hän totesi mustaa, hiilensekaista maata. Myös Juoksianojasta löytyneen rannerenkaan tarkastuksessa tutkija havaitsi ojan profiilissa tummaa maata ja totesi paikalla varmasti olevan rautakautisia kulttuurikerrostumia. Näiden löytöjen ja kenttähavaintojen myötä muinaisjäännösalueen todellinen laajuus ja sen löytöaineiston erikoisuus alkoivat ehkä vähitellen hahmottua. Vuonna 1990 *Iskos 9* -julkaisussa ilmestyi Hirviluodon artikkeli, jossa Pirkkalan lusikalle etsittiin vastineita Ruotsin Birkasta ja se arvioitiin viikinkiaikaiseksi. Yhteenveto kaikkien alueelta saatujen löytöjen ja havaintojen merkityksestä sekä alueen kattava maastoinventointi muinaisjäännösalueen tai -alueiden rajaamiseksi kuitenkin edelleen puuttui-

HM 3064:6

Esko Prihdin Hämeen museoon toimittama miekan väistin. Kuva: Anniina Laine/Pirkanmaan maakuntamuseo.

vat. Samassa artikkelissa todettiin vielä, että ”löytöpaikalla ei ole havaittu mitään asuinpaikkaan tai kalmistoon viittaavaa”.

Tursiannotkon-Pirkkalankylän alueen aktiivisemmän ja systemaattisemmän tutkimuksen vaihe alkoi 1990-luvulla. Kuten ennenkin, alueella on käynyt teke-mässä tutkimuksia helsinkiläisiä arkeologeja Muinaistieteellisen toimikunnan tilalle vuonna 1972 perustetusta Museovirastosta, mutta 1990-luvun alusta alkaen yhä suurempi rooli alueen tutkimuksessa on ollut Tampereen museoiden/Pirkanmaan maakuntamuseon arkeologeilla. Myös arkeologian kenttätöyömenetelmissä tapahtu-nut vähittäinen kehitys alkoi näkyä tutkimusten tuloksissa.

Vuonna 1992 Tuija-Liisa Soininen suoritti tarkastuksen Esko Prihdin omista-malla pellolla alueen keskiosassa, heti maantien länsipuolella, nykyisen Kierikan-tien eteläpuolella. Pintapoiminnassa löytyi suhteellisen runsaasti rautakautiselle tai varhaiskeskiaikaiselle kohteelle tyypillistä aineistoa - metallikuonaa ja pala-nutta savea - sekä kappale myöhäisrautakautista tai keskiaikaista keramiikkaa ja palaneita kiviä. Samalta pellolta Prihti oli aiemmin löytänyt useita rautaesineiden katkelmia, mm. edellä mainitun miekan osan, sirpin tai viikatteen katkelman, kaksi rautaveistä (toinen mahdollisesti partaveitsi) ja hiekkakivihioimen. Tarkastuksen tuloksena Soininen totesi paikan olevan rautakautinen/keskiaikainen asuinpaik-ka. Näin nykyisen muinaisjäännösalueen keskiosan ja sen löytöjen merkitys alkoi selvitä. Tutkimusraportissa esitetty ensimmäinen muinaisjäännösrajaus käsitti vain tarkastuksessa tutkitun löytöalueen, ns. Sapalan pellon. Uuden kohteen nimeksi annettiin *Tursiannotko*. ”Notkelmaa, jossa löytöpaikka sijaitsee, kutsutaan paikal-listen keskuudessa Tursiannotkoksi”, arkeologi kirjoittaa. Raportin liitekarttaan on

Ensimmäinen Tursiannotkosta löytynyt luulusikka. Lähde: Hirviluoto 1990.

uuden muinaisjännöksen lisäksi merkitty tarkasti Hiidenmäen uhrilähteen paikka sekä muita lähikohteita, mm. Laukaan rautakautiset asuinpaikka-alueet: yksi niistä vastaa Miettisen raportin koordinaattipistettä, ja kaksi muuta merkintää ovat pohjoisempina, kallioisella rantavyöhykkeellä nykyisen muinaisjännösrajauksen ulkopuolella. On mielenkiintoista, että kahta viimeksi mainittua, pohjakartassa esiintynyttä kohdetta ei mainita aikaisemmissa tutkimuksissa. Niiden taustat eivät selvinneet myöskään vuoden 1998 inventoinnissa, eikä alueilla havaittu muinaisjännökseen viittaavaa. Vuoden 1992 tarkastuksen yhteydessä löydettiin myös ensimmäisiä viitteitä Tursiannotkon kivikautisesta asutusvaiheesta – kvartsi-iskoksia, joita tuli erityisesti tutkitun peltolohkon lounaispuolelta.

Aikaisempia perusteellisempi, kokonaisen työviikon kestänyt kenttätutkimus tehtiin alueella seuraavana vuonna (1993) Päivi Kankkusen johdolla. Kyseessä oli intensiivi-inventoinniksi kutsuttu kenttätyö, jossa nykyiselle Tursiannotkon muinaisjännösalueelle ja sen länsipuolelle, Laukaan pellon ympäristöön tehtiin koepistoja ja -kairauksia sekä pintapoimintaa. Tärkeitä metodisia uutuuksia olivat geologisen piikkikairan käyttö kentällä sekä Pirkkalan kylää koskevien historiallisten tietojen runsas käyttö raportissa. Inventoinnissa mm. selvitettiin jo Hirviluodon luulusikan paikan tarkastuksessa ja Soinisen v. 1992 tarkastuksessa todetun tumman maan alueen laajuutta. Sen todettiin ulottuvan myös maantien itäpuolelle sekä Hiidenmäelle vievän tien pohjoispuolelle ja liittyvän esihistoriallisen ajan loppuvaiheen tai historiallisen ajan asuinpaikkaan. Alueelta saadut löydöt olivat Kankkusen mukaan muutamaa lukuunottamatta vaikeasti ajoitettavia. Esimerkiksi saviastianpalat olivat tyyppiä, jota on valmistettu rautakaudelta keskiajalle. Viimeksi mainitulle aikakau-

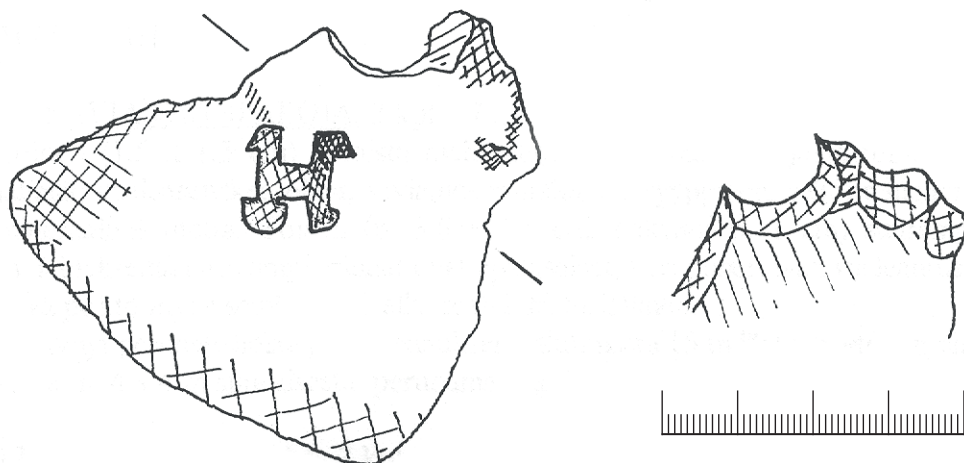
delle kuuluvista löydöistä hän mainitsee myös panssarinuolenkärjen. ”Osa löydöistä viittaa rautakauden loppuvaiheeseen, mutta suurin osa ja siis yleisvaikutelma löytöjen iästä painottuu selkeästi historialliselle ajalle, osaksi mahdollisesti keskiaikaan”, arkeologi kirjoittaa. Lisäksi etelämpänä, Juoksianojan pohjoispuoleisella peltorinteellä tehdyssä pintapoiminnassa löydettiin kvartsiaineistoa, jonka merkitystä ei kuitenkaan raportissa erikseen pohdita.

Kankkunen esitti raportissaan Pirkkalan kunnan arkeologisen perusinventoinnin uusimista. Idea toteutui vuonna 1998, jolloin inventointi suoritettiin Tuija-Liisa Soinisen johdolla osana Tampereen museoiden v. 1993 käynnistämää Pirkanmaan kuntien arkeologista inventointiprojektia. Tursiannotkon ja Hiidenmäen alueella sekä niiden ympäristössä liikuttiin neljänä kenttätyöpäivänä, mikä oli koko kuntaa kattavassa perusinventoinnissa poikkeuksellista ja johtui tietysti arkeologisesti potentiaalisen alueen laajuudesta sekä aikaisempien löytöjen ja havaintojen runsaudesta. Pirkkalankylään ja Tursiannotkoon kiinnitetään erityistä huomiota jo inventointiraportin johdanto-osassa. Uudessa inventoinnissa tutkittiin erityisesti alueita, joita ei tutkittu vuonna 1993. Tursiannotkon asuinpaikka-alueita pyrittiin rajaamaan aikaisempaa tarkemmin koekuoppien ja laajan pintapoiminnan avulla. Metodisesti Tursiannotkon alueen uusi inventointi oli lähellä tarkkuus- tai intensiivi-inventointia ja tarkkuudeltaan parempi kuin kaikki alueen aikaisemmat kenttätutkimukset, esimerkiksi kaikki koekuopat merkittiin kartalle ja niissä havaituista maakerroksista kirjattiin raporttiin perusteellinen kuvaus, mikä täyttää hyvin jopa nykyajan inventointivaatimuksia.

Inventoinnissa löydettiin mm. yksiselitteisesti rautakautiseksi tulkittua keramiikkaa ja saatiin vahvistusta sille, että alueella on ollut asuinpaikka jo rautakaudella. Toisaalta todettiin, että ennen inventointia alueelta löytyneen keramiikan joukossa on mahdollisesti varhaishistorialliseksi (keskiaikaiseksi) luonnehdittavaa aineistoa. Rautakautisen asuinpaikan lisäksi kohteessa oli Soinisen mukaan todettavissa keskiaikainen asuinpaikkavyöhyke ja kivikautinen asuinpaikka. Lisäksi nykyisen Kierikantien pohjoispuolelta, puutarhamaalta löydettiin merkkejä mahdollisesta tuhoutuneesta rautakautisesta polttokalmistosta. Kaikkia inventoinnissa tai aiemmissa tutkimuksissa todettuja havainto- ja löytöpaikkoja ei kuitenkaan sisällytetty Tursiannotkon uuteen, laajempaan muinaisjäänösrajaukseen. Inventoinnissa pyrittiin selvittämään nimenomaan esihistoriallisen asuinpaikka-alueen laajuutta, ja esimerkiksi Kankkusen kartoittaman tumman maan alueen maantien itäpuoleista osaa (Sapalan pihapiirissä) pidettiin lähinnä keskiaikaan liittyvänä. Keskiaikaisia ja nuorempia historiallisen ajan asuinpaikkoja alettiin systemaattisesti inventoida ja tulkita kiinteiksi muinaisjäänöksiksi vasta 2000-luvulla.

Vuoden 1998 inventoinnissa ensimmäistä kertaa dokumentoitiin asianmukaisesti Hiidenmäen uhrilähde ja tutkittiin sen ympäristöä arkeologisin menetelmin. Yhdestä lähteen läheisyyteen tehdyistä koekuopista tuli esille metallikuonaa ja hiilipitoista likamaata, joka jatkui 70 cm syvyyteen saakka; ne tulkittiin historiallisen ajan toiminnan jäljiksi. Nykyisen Tursiannotkon muinaisjäänösalueen kaakkoisrajan tuntumassa, viikinkiaikaisen rannerenkaan löytöpaikan kaakkoispuolella, Juoksianojan koillisrannalla todettiin lisäksi uusi rautakautinen asuinpaikka-alue, jonka nimeksi tuli *Juoksianoja 1*.

Samana vuonna Ulla Lähdesmäki (Tampereen museot) teki vesiputken kaivutyön valvontaa Laukaan alueen länsiosassa ja löysi Hakamäen talon kaakkoispuolelta upokkaan katkelman, palan pronssia ja runsaasti palanutta savea. Löydöt vahvistivat jo vuonna 1971 tehtyjä inventointihavaintoja mahdollisesta rautakautisesta toiminnasta.

Vuoden 1998 inventoinnin yhteydessä Kansallismuseon kokoelmiin luetteloitu leimallinen savikiekon katkelma, jonka oli löytänyt Esko Prihti v. 1997. **Piirros:** Pirkanmaan maakuntamuseo.

Ensimmäiset koekaivaukset Tursiannotkon muinaisjäännösalueella teki vuonna 1999 Museoviraston koekaivausryhmä Päivi Kankkusen johdolla. Neliömetrin kokoisia koekuoppia, yhteensä 16 kpl, kaivettiin maantien (nykyisen Anian rantatien) ja nykyisen Kierikantien risteyksen tuntumaan sekä maantien toiselle puolelle, Sapalan tilakeskuksen eteläpuoleiselle pellolle. Viimeksi mainitulle alueelle koekuopat sijoitettiin systemaattisesti, 10 metrin välein. Kaivettu pinta-ala oli huomattavasti suurempi kuin aikaisemmissa tutkimuksissa, mikä näkyi myös tutkimustuloksissa: ensimmäistä kertaa alueelta löydettiin kulttuurikerroksen lisäksi asuinpaikkaan liittyviä kiinteiden rakenteiden jäännöksiä - kiveystä ja puurakennetta. Rakenteiden ikää ja käyttötarkoitusta ei kuitenkaan voitu selvittää. Tutkimuksen yhteydessä löytyi neljä luu- tai sarviesinettä, ja yksi tärkeä havainto liittyykin luuaineistoon: ”Lukuisasti on myös palamatonta luuta ja vaikuttaakin siltä, että paikan maaperä on suotuisa luun säilymisen kannalta”, Kankkunen kirjoittaa. Hän myös korostaa Pirkkalankylän keskiaikaisen kylätontin merkittävyyttä osana muinaisjäännösalueetta. Kankkusen arvio muinaisjäännösalueen laajuudesta vastaa suunnilleen Tursiannotkon nykyistä muinaisjäännösrekisterin kohderajausta. Rautakautisen ja keskiaikaisen asutusvaiheiden jäännösten muodostaman kokonaisuuden ymmärtä-

minen oli tärkeää uutta virallista muinaisjäännösrajausta laadittaessa.

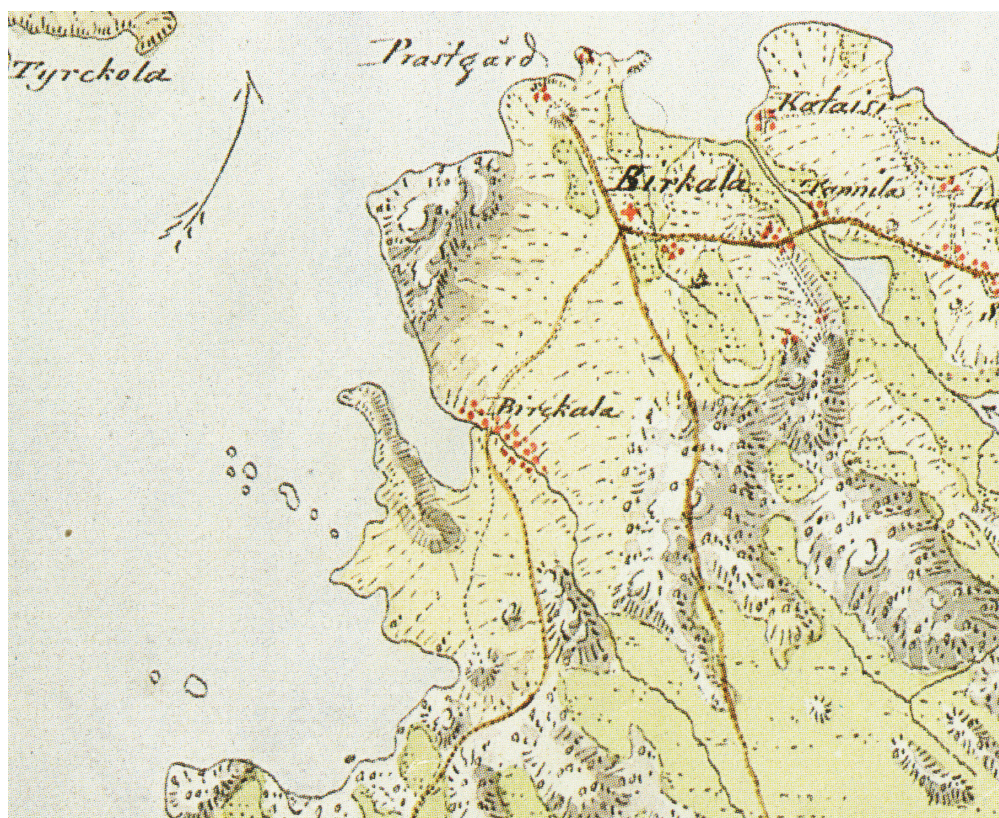
Uudet koekaivaukset Tursiannotkon-Pirkkalankylän alueella suoritti Kaarlo Katiskosken johtama koekaivausryhmä vuonna 2001. Kyseessä olivat ensimmäiset rakennushankkeisiin liittyvät tutkimukset alueella. Suurin osa neliömetrin kokoisista koekuopista sijoitettiin notkon länsipuoleisen kalliorinteisen mäen lakialueelle, niitylle, jolle maanomistaja oli suunnitellut uuden navetan rakentamista. Niistä ei kuitenkaan löytynyt merkkejä kiinteästä muinaisjäännöksestä. Viisi koekuoppaa kaivettiin maantien länsireunalla, Sapalan pellon eteläkulmassa olevan vanhan aitan ympärille salaajasuunnitelmien vuoksi. Niistä kolmessa todettiin muokatun pintamaakerroksen alla kiveystä, jonka ikää tai käyttötarkoitusta ei voitu selvittää. Raportissa todetaan kuitenkin, että mahdollisesti kyseessä on rakennuksen perusta. Koekuoppia tehtiin lisäksi Sapalan pihapiirin itäosaan, palaneen navetan kohdalle. Niistä ei löytynyt merkkejä muinaisjäännöksestä, eikä koekuoppien tarkoitus käy ilmi tutkimusraportista.

Viimeisin alueelle tehty inventointikäynti on vuodelta 2002, jolloin Timo Jussila teki Pirkanmaan maakuntamuseon toimeksiannosta historiallisen ajan kyläonttien inventointia eri puolilla maakuntaa. Kenttätyöolosuhteet olivat kuitenkin huonoja: peltojen pintapoimintaa ei voitu tehdä lumipeitteen takia. Inventoinnissa käytettiin kyläonttien paikallistamisessa lähteenä ns. Kuninkaan kartastoa. Verrattuna isojakokarttoihin kyseessä on hyvin epätarkka kartta-aineisto, ja inventoija toteaakin raportissaan, että siinä esitetty kylänpaikan rajausta on epätarkka. Kuninkaan kartasto on kuitenkin joissakin tapauksissa hyödyllinen historiallinen lähde juuri siksi, että se poikkeaa maankäytön ja verotuksen tarkoituksiin liittyvistä tilus-, isojako- ja maakirjakartoista: kyseessä on maastokartasto, joka on laadittu sotilas-tarkoituksiin ja perustuu suureksi osaksi 1770-1780-luvuilla suoritettuihin rekognosointitöihin. *Birckala*-niminen kylä esiintyy siinä luode-kaakko-suuntaisena talojen vyöhykkeenä, joka alkaa Laukaan alueelta ja jatkuu pitkälle maantiestä kaakkoon Juoksianojaa pitkin; neljä taloa on merkitty ojan etelärannalle. Kylään ”virallisesti” kuuluneiden talojen (tilojen pihapiirien) lisäksi rekognosointikarttaan on voitu merkitä muuta asutusta, kuten torppia ja mäkitupia. Pirkkalan tapauksessa kylän merkintä vaikuttaa kuitenkin melko skemaattiselta ja on ristiriidassa isojakokartan tietojen kanssa. Viimeksi mainitut vastaavat paremmin arkeologisissa tutkimuksissa tehtyjä havaintoja kyläonttista; toisaalta riittävän tarkkoja tutkimuksia ei ole tehty Kuninkaan kartastoon merkityn ryhmäkylän itäisimmässä osassa. Jussilan esittämä kylänpaikan rajausta kattaa suurimman osan Kankkusen ehdottaman Tursiannotkon aluerajauksesta ja jatkuu siitä vielä pidemmälle kaakkoon. Juoksianojan eteläpuolen mahdollista asutusta ei kuitenkaan sisällytetty rajaukseen. Inventoijan tulkinnan mukaan ”kyseessä saattaa olla (viimeistään) rautakaudelta 1700-luvun lopulle ja edelleen nykyaikaan ulottuvan yhtenäisen kyläasutuksen alue”. Inventoinnin jälkeen Pirkkalankylän historiallinen kylänpaikka tallennettiin muinaisjäännösrekisteriin.

Vuonna 2006 Ulla Lähdesmäki suoritti tarkastuksen muinaisjäännösalueen pohjoisrajan tuntumassa, Hiidenmäen uhrilähteen luoteispuolella, metsän ja pellon rajan tienoille suunnitellun rakentamisen takia. Tarkastuksen menetelmiin kuului-

vat silmämääräinen havainnointi, pintapoiminta ja koepistojen kaivaminen. Mitään merkkejä kiinteästä muinaisjännöksestä ei kuitenkaan havaittu.

Paljon suurempi maankäyttöhanke – Anian rantatien (mt 3022) parantamissuunnitelma, jonka tärkein toimenpide oli kevyen liikenteen väylän rakentaminen, – johti sarjaan kenttätutkimuksia, jotka suoritti Pirkanmaan maakuntamuseo vuosina 2008-2015. Erityisesti projektin viimeiseen vaiheeseen kuuluneet laajat pelastuskaivaukset ovat tuottaneet aikaisempiin tutkimuksiin verrattuna moninkertaisen määrän löytöjä, havaintoja ja tietoa Tursiannotkon-Pirkkalankylän muinaisjännösalueesta. Ensimmäisessä vaiheessa (2008) suoritettiin tien itäpuolelle suunnitellun kevyen liikenteen väylän linjan koekairaus Hanna-Leena Salmisen johdolla. Kyseessä on suhteellisen harvinainen tutkimusmenetelmä, jonka käyttöön päädyttiin tutkittavan linjan suuren pituuden (noin 400 m) takia. Tutkimuksessa pyrittiin saamaan tietoa kulttuurikerroksen laajuudesta ja vahvuudesta. Kairaus suoritettiin Geopalvelun toimesta koneellisesti monitoimikairavaunua käyttäen arkeologin valvonnassa. Koska käytetty kaira oli halkaisijaltaan 12 cm, pyrittiin kulttuuriker-

Pirkkalankylä ja sen ympäristö Kuninkaan kartaston (1776–1805) mukaan. **Lähde:** Alanen & Kepsu 1989, lehti 269.

roksen vahvuuden, sijainnin ja perusominaisuuksien selvittämisen lisäksi tutkimaan jossain määrin sen sisältämää löytöaineistoa; kerrosten ajoittamiseen kyseinen menetelmä ei kuitenkaan pääsääntöisesti riitä. Sen käyttöön liittyi myös joitakin vaikeuksia, joista Salminen kirjoittaa sekä raportissaan että artikkelissaan *Pirkanmaan alta 10*:ssä. Vaikka hän kutsuu kairaustutkimusta ”kokeelliseksi”, sen avulla oli metodisesti arvokkaan kokemuksen lisäksi saatu tiehankkeen ja kohteen tutkimuksen kannalta tärkeää tietoa. Raportin mukaan hiilensekaisen kulttuurikerroksen voitiin todeta jatkuvan etelässä Juoksianojaan saakka ja pohjoisessa Kaipilan vanhan pihapiirin koillispuolelle.

Seuraavana koetutkimusvaiheena oli vuoden 2010 koekaivaus, jossa keskityttiin tien länsipuolelle sinne suunnitellun tienlevennyksen takia sekä tiesuunnitelman muiden toimenpiteiden kohtiin. Suurin osa koekuopista sijoittui tiealueen reunaan, tieluiskaan ja sen juurelle, missä niiden avulla selvitettiin kiinteän muinaisjäännöksen säilyneisyyttä. Koekaivautulosten perusteella pystyttiin suunnittelemaan projektin seuraavaa vaihetta – varsinaisia kaivauksia. Tulokset olivat meille tärkeitä myös arkeologisen perinnön suojelun kehittämisen kannalta. Maankäyttöhankkeita suunniteltaessa tiealuetta usein pidetään arkeologisesti tuhoutuneena. Tursiannotkon koekaivauksissa kävi kuitenkin ilmi, että hyvin säilyneitä kulttuurikerroksia voi löytyä jopa asfaltoidun ja vilkkaasti liikennöidyn tien reunasta, ja lisäksi pidettiin mahdollisena, että muinaisjäännöstä olisi paikoin säilynyt jopa ajoradan alla. Oletamus osoittautui oikeaksi seuraavien vuosien kaivaus- ja valvontatutkimuksissa.

Koekaivauksen menetelmissä näkyvät kasvaneet dokumentointivaatimukset: raportista löytyvät esimerkiksi koekuoppien koordinaatit ja vaaitustiedot. Raportista käy ilmi myös arkeologien kasvanut kiinnostus historiallista aikaa kohtaan: liitteiden joukossa on luettelo poistetuista pintakerrosten löydöistä sekä kartta, jossa isojakokartassa esiintyvä Pirkkalankylän tonttimaa on asemoitu tarkoin nykymenetelmin nykyiselle karttapohjalle. Koekaivauksen jälkeen niiden luuaineistosta tehtiin osteologinen analyysi, joka menetelmänä on vakiintunut 2000-luvulla arkeologiseen tutkimukseen kuuluvana tärkeänä osana. Koekaivauksissa havaitut kulttuurikerrokset tulkittiin pääosin keskiaikaisiksi, vaikka myös rautakautiseen asutusvaiheeseen kuuluvat löydöt ja yhdessä koekuopassa todettu mahdollinen rautakautinen kerrostuma mainittiin. Tulkinnoissa siis näkyi edelleen jo aikaisemmissa, 1990-luvun tutkimuksissa ollut epävarmuus löytöaineiston ja kulttuurikerrosten iästä. Kulttuurikerrosten ajoitustulkintaa vaikeuttivat mm. radiohiiliajoitusten puuttuminen, hyvin säilyneen luuaineiston runsaus (mikä on Suomen esihistoriallisilla kohteilla poikkeuksellista) ja koekuoppien pieni koko (50 x 50 cm), josta johtui osittain myös ajoittavien löytöjen puute. Vasta 2010-luvun laajoissa, varsinaisissa kaivauksissa selvisi, että esimerkiksi Sapalan pellon kyntökerroksen alainen kulttuurikerros on pääosin myöhäisrautakautinen. Puurakenteiden ajoittamisessa käytettiin radiohiiliajoitusmenetelmää. Muualta löytyneille rakenteille saadut ajoitukset ovat kuitenkin keskiaikaisia.

Pirkanmaan maakuntamuseon viime vuosina suorittamista laajoista kaivauksista Tursiannotkon-Pirkkalankylän muinaisjäännösalueella on kertonut niitä johtanut Sami Raninen julkaisumme kahdessa edellisessä numerossa, ja hän esittää uuden

yhteenvedon tuloksista sekä niiden merkityksestä myös tässä numerossa. Tämän vuoksi en selosta niitä tässä artikkelissa. Tutkimusmenetelmiin liittyen on kuitenkin syytä mainita, että juuri laaja-alaisissa kaivaustutkimuksissa muinaisjäännöksestä saadaan mahdollisimman paljon tietoa ja pystytään parhaiten tekemään oikeita tulkintoja havainnoista. Näissä tutkimuksissa arkeologisen lähdeaineiston fragmentaarisuus ei ”kertaudu” kaivettavan alueen fragmentaarisuudella, kuten koekaivauksissa, eivätkä tutkimustulokset ole yhtä riippuvaisia ulkoisista olosuhteista ja sattumasta, kuten inventoinnissa. Maankäyttöön liittyvissä ja maankäyttäjän muinaismuistolain perusteella kustantamissa tutkimuksissa on kuitenkin myös omat rajoitteensa: tutkittavien alueiden sijainti ja laajuus määräytyvät pääasiassa rakennushankkeen tarpeiden ja vaikutusten mukaan, jolloin kaikista rakenteista tai ilmiöistä ei aina saada riittävästi tietoa. Metodisesti Ranisen johtamat kaivaukset ovat hyvä esimerkki nykyaikaisesta kaivaustutkimuksesta, jossa kaikki havainnot, rakenteet ja löydöt dokumentoidaan mahdollisimman tarkasti. Esimerkiksi mittaukset tehdään takymetrillä, joka mahdollistaa kaivaushavaintojen dokumentoinnin jopa millimetrin tarkkuudella kolmiulotteisesti ja digitaalisessa muodossa alusta lähtien. Löytöjen lisäksi otetaan talteen paljon hiili- tai puunäytteitä radiohiilianaalyysejä ja maanäytteitä makrofossiilitutkimusta varten. Myös kaikki luut otetaan kulttuurikerroksesta talteen osteologista analyysia varten.

Arkeologien käsitys Tursiannotkon-Pirkkalankylän esihistoriallisesta ja historiallisen ajan asuinpaikasta on muodostunut vähitellen vuosikymmenien aikana monen tutkijan panoksen tuloksena. Kohteen tutkimus on edennyt ensimmäisistä inventoinneista ja löytöpaikkojen tarkastuksista tarkkuusinventointien ja koetutkimusten kautta varsinaisiin kaivauksiin. Sen historiaa tarkastelemalla voi nähdä, kuinka arkeologian tutkimusmenetelmät ovat kehittyneet ja miten esimerkiksi suhtautuminen historiallisen ajan muinaisjäännöksiin on vähitellen muuttunut. Ainutlaatuisena kohteena Tursiannotko on houkutelut viime vuosina yhä enemmän tutkijoita, jotka tuovat mukanaan myös omaa osaamistaan ja uusia tutkimusmenetelmiä: alueella on esimerkiksi jo kokeiltu geofysikaalisten menetelmien, kuten maatutkakartoituksen, käyttöä. Sen ja muiden uusien tutkimusten tuloksista saamme kuulla lähitulevaisuudessa.

SUMMARY

RESEARCH HISTORY OF TURSIANNOTKO – PIRKKALANKYLÄ ANCIENT MONUMENTS AREA

The archaeological view of the Tursiannotko-Pirkkalankylä prehistoric and historic site, its age, extent and significance have been constructed gradually over decades through the contribution of numerous researchers. Investigation of the area has progressed from initial surveys and site inspections to intensive inventories, test excavations and actual excavation. This study of the history of archaeological investigation of the site revealed developments in archaeological research methods as well as a gradual change in attitudes towards sites of historical archaeology. A unique site, Tursiannotko has attracted increasing numbers of investigators in recent years.

Arkistolähteet

- Adel V. 2010. Pirkkala Tursiannotko ja Pirkkalankylä (Bircala). Koekaivaus esihistoriallisen ja historiallisen ajan asuinpaikalla 2010. Raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.
- Erä-Esko A. 1948. Pirkkalan pitäjän kiinteät muinaisjäännökset. Inventointiraportti. - MvA. - https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/hae_liite.aspx?id=101118&ttyyppi=pdf&kansio_id=0
- Hirviluoto A.-L. 1971 (?) Arkeologisen kohteen tarkastus. Pirkkala Hiidenmäki. Raportti. Museovirasto. - MvA. - https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/hae_liite.aspx?id=110659&ttyyppi=pdf&kansio_id=604
- Hirviluoto A.-L. 1994. Pirkkalan Pirkkalan Nikkilän maalta löydetyn luulusikan löytöpaikan tarkastus syksyllä 1987. Raportti. Museovirasto. - MvA. - https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/hae_liite.aspx?id=110631&ttyyppi=pdf&kansio_id=604
- Jussila T. 2003. Pirkanmaan historiallisen ajan muinaisjäännökset 2002. 1. Maastoinventoinnin raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo/Mikroliitti Oy. - PMm, arkisto.
- Kankkunen P. 1993. Pirkkala Pirkkalan kylä Tursian notko 1993 inventointi + koekaivaus. Raportti. Museovirasto. - PMmA.
- Kankkunen P. 1999. Pirkkala Pirkkalankylä Tursiannotko koekaivaus 1999. Raportti. Museovirasto. - PMmA.
- Katiskoski K., Pietiläinen P. 2001. Pirkkala Tursiannotko. Rautakautisen ja historiallisen ajan muinaisjäännosalueen koekaivaus. Raportti. - PMmA.
- Kivikero H. 2011. Pirkkala Tursiannotko ja Pirkkalankylä. Osteologinen analyysi vuoden 2010 aineistosta (KM 38577). Raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.
- Lähdesmäki U. 2007. Tarkastuskertomus. Pirkkala, Pirkkalankylä, Nikkilän tila. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.
- Miettinen P. 1975. Pirkkalan inventointi. Raportti. - PMmA.
- Raninen S. 2013. Pirkkala Tursiannotko ja Pirkkalankylä (Bircala). Arkeologinen pelastuskaivaus esihistoriallisella asuinpaikalla ja historiallisella kylätontilla 2012. Raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.
- Raninen S. 2014. Pirkkala Pirkkalankylä (Bircala) ja Tursiannotko. Arkeologinen pelastus- ja koekaivaus 2013. Raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.
- Raninen S. 2014. Pirkkala Pirkkalankylä (Bircala) ja Tursiannotko. Maankäyttöhankkeen arkeologinen valvonta 2013. Raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.
- Raninen S. 2016. Pirkkala Pirkkalankylä (Bircala) ja Tursiannotko. Pelastuskaivaus rautakautisella asuinpaikalla ja historiallisella kylätontilla 2015. Raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.
- Salminen H.-L. 2008. Pirkkala. Pirkkalankylä. Arkeologinen koekairaus 2008. Raportti. Pirkanmaan maakuntamuseo. - PMmA.

Soininen T.-L. 1995. Arkeologisen kohteen tarkastus. Pirkkala Pirkkalankylä Tursiannotko. Raportti. - MvA. - https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/hae_liite.aspx?id=110629&ttyyppi=pdf&kansio_id=604

Soininen T.-L. 1998. Pirkkala. Arkeologinen perusinventointi 1998. Raportti. Tampereen museot/maakunnallinen yksikkö. - PMmA.

Kirjallisuus

Adel V. 2011. Koekaivaukset Pirkkalankylän muinaisella tonttimaalla. - Pirkan maan alta 12. Arkeologisia tutkimuksia. Tampereen museoiden julkaisuja 123. S. 28-34.

Alanen T., Kepsu S. 1989. Kuninkaan kartasto Suomesta 1776-1805. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Hirviluoto A.-L. A bone spoon from Pirkkala. - Iskos 9. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys. S. 87-91.

Raninen S. 2013. Arkeologinen kaivaus Pirkkalan Tursiannotkon rautakautisella asuinpaikalla. - Pirkan maan alta 13. Arkeologisia tutkimuksia. Tampereen museoiden julkaisuja 128. S. 6-17.

Raninen S. 2015. Pirkkalan Tursiannotkon kaivaukset 2012-2013. - Pirkan maan alta 14. Arkeologisia tutkimuksia. Tampereen museoiden julkaisuja 138. S. 6-14.

Salminen H.-L. 2009. Kokeellinen kairaustutkimus Pirkkalankylässä. - Pirkan maan alta 10. Arkeologisia tutkimuksia. Tampereen museoiden julkaisuja 106. S. 26-35.

Tietopalvelut internetissä

Kulttuuriympäristön palveluikkuna. Museovirasto. - www.kyppi.fi

Siiri. Tampereen museoiden tietopalvelu. - siiri.tampere.fi

LYHENTEET

MvA Museoviraston arkisto (Helsinki)

PMmA Pirkanmaan maakuntamuseon arkisto (Tampere)

Prastgård

- TURSIANNOTKON RAUTAKAUTINEN-
KESKIAIKAINEN ASUINPAIKKA
OSANA PIRKANMAAN JA EUROOPAN
MENNEISYYTTÄ
- TURSIANNOTKON RAUTAKAUTISET
ELÄINLUUT KERTOVAT: KARJAA,
RIISTAA JA TURKIKSIA
- TURSIANNOTKON MUINAISPELLOILLA
VILJELTIIN OHRAA JA HERNETTÄ
- PIRKKALAN PAIKANNIMISTÖN
ARVOITUKSIA: BIRKAN KOIVUT
VAI SAKSAN KARHU HIIDEN JA
VESIHIIDEN NAAPURINA?
- PIRKKALAN KIRKON VANHIMPIEN
RAKENNUSVAIHEIDEN SIJAINTI
- TURSIANNOTKON JA
PIRKKALANKYLÄN ARKEOLOGISEN
TUTKIMUKSEN HISTORIAA

PIRKANMAAN MAAKUNTAMUSEO